

THE
**ANCIENT HISTORY OF
THE MAORI,**

HIS

MYTHOLOGY AND TRADITIONS.

**AWATEA, TARANAKI, NGA-TI-HAU,
NGA-TI-RUA-NUI**

BY

JOHN WHITE.

VOLUME VIII (MAORI)

MS COPY MICRO 447

MS PAPERS 75

B16

Microfilm Reference: REEL 1

VOLUME VIII (MAORI)

Microfilm Reference: Reel 1

He waiata na te tupuna a matou na Te Rangi-tua-rua (Puke-tapu, Nga-ti-rahiri)	1-4
UPOKO I	Mote P.74, 5
He popo na Te-rangi-ka-toru mo tana tamahine mo Wharau-rangi (Nga-ti-hau)	9-13
Ko Hau he korero na mua (Nga-ti-rua-nui)	14-16
"tiko rawa ake, e ai ana koe hei koko i te roke . . ." <i>(Extract from "Te Wananga")</i>	99-100
Songs told of Paraha Te Kune.....	189, 6
UPOKO II	333, 21
Ko Kupe raua ko Turi (Nga-ti-hau)	333, 21-22
Kupe (Nga-puhi)	24-25
Ko Nuku-tawhiti (Nga-puhi)	26
Kupe (Nga-puhi)	24
Kupe (Nga-ti-rua-ka).....	26A, 1 26B, 2
Ko Kupe raua ko Rua-rangi (Nga-puhi)	27
Te whare a Te-kahui-rua (Puke-tapu)	140, 65, 66
Korero i to tatou putake	67 B7.P17, 68
Ko Kupe me tana hakari (Nga-puhi)	28
UPOKO III	Book 4A, 1
Nga-puhi.....	Book 4A, 1
Te kowhatu hapai a Kupe (Nga-puhi)	29
Te huanga o te waka o Kupe (Nga-puhi)	30
Te kuri a Kupe (Nga-puhi)	31
Nga-tohu o nga waewae o Kupe (Nga-puhi)	32
Te whangai o Ue-nuku (Nga-puhi)	33
Kupe raua ko Hotu-rapa (Nga-ti-hau)	35-41
UPOKO IV	2, 8
Kupe raua ko Turi (Nga-ti-hau)	B7.B72, 180, 42 180, 43
Kupe (Nga-rauru)	B6.P281, 44
Kupe (Nga-ti-hau)	48
Kupe (Nga-ti-hau)	50

Kupe (Nga-ti-hau)	51
Kupe (Nga-ti-hau)	52
He waiata na Kura-tope ki a Taki-moana raua ko Marama	Book II, 17
 UPOKO 5	
Kupe (Nga-ti-rua-ka).....	B6.P204, 53
.....	21,54
Kupe (Nga-rauru)	55
Kupe (Nga-rauru)	56
Hau raua ko tana wahine (Nga-ti-hau)	57
.....	57A-57B
Kupe (Tara-naki)	58
Rerau-matua (Nga-ti-hau)	58A
Ko te tangi a ngatokorua wahine a Poharame (Te Whiti-o-rongomai)	34
 UPOKO IV	Book 16, 60, 173
Ko Te Kahui-pau tenei (Nga-ti-rua-nui)	Book 16, 60, 173
.....	B16, 61-62
Proverb for the tribe at Wai-tara (Puke-tapu)	63
Nga whare korero a Te Kahui-ti i taua whenua nei i Wai-tara	63
Nga whare korero a Te Kahui-rangi i taua whenua ai	63
Nga whare a Te Kahui-tawake o reira ano	63
Nga whare korero o aua hapu e toru nei o roto o Wai-o-ngana	63
.....	64
A te whare korero ano o aua iwi e toru nei i roto o Wai-tara ...	64
Te whare a Wiremu Kingi	64
Maru (Puke-tapu)	B6.P203, 69, 70, 71
 UPOKO 7	B17, 7
He Tangi Wetewete	B17, 7
He Tangi Wetewete	B17, 46-47
Te-kahui-rere (Nga-ti-hau)	73-74
Te-kahui-rere ara Te Rauru rere rere a Te Wa-itit, ka rere te manu i te ra (Nga-rauru)	RTMSS, 75-76
Te-manu-i-te-ra (Nga-ti-hau)	77-79
Turi (Nga-ti-hau)	80
 UPOKO 8	Chart 5
Te-kure mai i te po (Nga-ti-hau)	81-83
Tama-rakei-ora	unpaginated
Ka tipu mai i te po (Nga-ti-rua-nui)	84-85

UPOKO 9	106
Whakapapa a Turi (Nga-ti-rua-nui)	86
Nga Atua me Rangi (Nga-ti-hau)	87-92
 UPOKO 10	132
He tito tu a tangi	132
Tiki (Nga-ti-rua-nui)	93
Ko Tama-tea me te take o te ingoa o Patiki-whara-nui (Nga-ti-rua-ka)	94-97
Ko te Pana-ri (Kahu-ngunu)	98
Ko Rua-hine (Nga-ti-pou-tama)	99
Turi (Nga-ti-hau)	B6.P205, 107-109
Turi (Nga-ti-hau)	110
 UPOKO XI	59
Whanau Moana (Nga-ti-hau)	B6.P241, 111
Whanau Moana (Nga-ti-hau)	B6.P197, 112-113
Whanau Moana (Nga-ti-hau)	B6.P210, 114
Te-manu-a-te-ra (Nga-i-tahu)	115
Whanau-moana (Nga-ti-hau)	116
Tama-nui-te-ra (Nga-ti-hau)	117
Whanau-moana (Nga-ti-hau)	118
Turi (Nga-ti-hau)	B6.P202, 119
Turi (Nga-ti-hau)	120
 UPOKO 12	139
.....	Book 11, 140
Ko Kupe raua ko Turi (Nga-ti-rua-nui)	122
.....	123, 2
.....	124-131
 UPOKO XIII	161
 UPOKO 7	RTMSS, 133
Turi (Nga-ti-hau)	RTMSS, 133-136
Turi (Nga-ti-hau)	Maori P.37, P.38
Turi (Nga-ti-hau)	Maori P.37, P.38
Turi (Nga-ti-hau)	B7.P67, 143
Kupe (Nga-ti-hau)	144-145
Turi (Nga-ti-hau)	B6.P205, 20, 146
Turi	147

UPOKO 14	Mote P.38, 162
Manaia (Nga-ti-hau)	276
Manaia (Puke-tapu)	276
Turi me Po-toru (Nga-ti-hau)	B7.P173, 150
Turi (Nga-ti-hau)	151
Te korero mo Turi i tae mai ai ki enei motu i Ao-tea-roa (Nga-ti-hau)	152
Turi (Nga-ti-hau) (<i>Extract from “Te Waka Maori”</i>)	153
Turi raua ko Po-toru (Nga-ti-hau)	154, 155
Ko Po-toru raua ko Turi (Nga-ti-hau)	156, 157
UPOKO XV.....	Mote P.27, 173X
Turi (Nga-ti-hau)	159
Turi (Nga-ti-rua-nui)	163
 163A-163B
UPOKO 16	Mote P.31, 193, 194A
Turi (Nga-ti-rua-nui)	164
 1-6
 165
UPOKO 17	P.51, 203
Ruahine (Nga-ti-hau)	166
He iwi noho rakau (Nga-ti-rua-nui)	167
Te parekura a Rangi-toenga (Nga-ti-rangi)	169-171
UPOKO 18	Mote P.52, 221
Tama-tea-moiri (Nga-ti-rua-nui)	172-174
UPOKO 19	Mote P.32, 226
Nga tangata tuatahi ki Tau-po (Nga-ti-hau)	174
Ko Taka (Nga-ti-hau)	174
Taka (Nga-ti-hau)	174
Taka (Nga-ti-tu-whare-toa)	179A
Taka (Nga-ti-tu-whare-toa)	B7.P75, 180
 181
UPOKO 20	Mote P.35, 234
Tau-kai-tu-roa (Nga-ti-hau)	184-185
Tutae-poro-poro (Nga-ti-hau)	B6.P211, 155, 188
Tutae-poroporo me Au-kehu (Nga-ti-hau)	189
Tutae-poroporo me Au-kehu (Nga-ti-hau)	B7.P61, 190-192
Ao-kehu (Nga-ti-rua-nui)	193-194

UPOKO 21	Mote P.39, 243
Ko Punua (Nga-rauru)	195
Ko te kiteatanga o Te Awhio-rangi (He Toki)	
(Nga-rauru)	196-197
.....	197A-197B
UPOKO 22	Mote P.41, 250
Tau-kai-tu-roa (Nga-ti-hau)	205
Rau-kura (Nga-ti-hau)	206
Te Wheke i Rau-kawa (Nga-ti-hau)	207-210
Pohea raua ko Tama-ngakau	
(Nga-ti-rua-ka)	B6.P323, 211,212-213
UPOKO 23	Mote P.47, 255
Ko Pohea me ana mahi (Nga-ti-rua-ka)	214-220
UPOKO 24	Mote P.61, 257
Nga ingoa o nga ara a o matou tipuna i mua e haere ai	
ki te teretere, a ki te taua ano hoki(Nga-ti-rua-ka)	238-241
UPOKO 25	Mote P.62, 262
Te Whakapapa o Turi (Nga-ti-rua-nui)	246-247
UPOKO 26	Mote P.65, 276
Te Whakapapa o Turi (Nga-ti-hau)	247A
Whakapapa o Kura-i-raro-hea (Nga-ti-hau)	247A
Genealogical Table of Mahana's Mother's Side	263, 1
Te Whakapapa o Rongo-tea (Nga-ti-hau)	247B
Te Whakapapa a Wai-kauri (Nga-ti-hau)	247B
“Tupe-aro-kewa = . . .” (<i>Whakapapa Table</i>)	219, 3
Te Whakapapa o Nga Uri o Kahui-tu (Puke-tapu)	248-249
Nga Uri o Mauri-rangi	249
Te-rangi-noho-aho (Puke-tapu)	251-252
UPOKO 27	Mote P.24, 168
Nga-ti-hine o Pa-tea (Nga-ti-hau)	254
Te Whakapapa o Tu-rere-ao (Nga-ti-hau)	255-256
Te Whakapapa o Rangi-tau-tai (Nga-ti-hau)	257-258
Whakapapa o Tito (Nga-ti-hau)	258

UPOKO 28	158
Te Whakapapa o Te-pieri (Nga-ti-hau)	259
..... B7.P97, 241, 260	
Genealogical Table of Taupo Chiefs	B7.P95, 66, 231
Te Whakapapa o Te-ao-whakatari (Nga-ti-hau)	261-262
Mira-kino (Nga-ti-pou-tama)	263
Te Whakapaparanga o Rangi-tauira	
(Nga-ti-hau)	B7.P98, B7.P103, 264
Genealogical Table of Hori Kingi Te Anana	
on his father's side	B7.P98, 69, 236
Whakapapa o Tahora-tai (Nga-ti-rau-kawa)	265
Genealogy of Te-kahui-tu	237, 259, 1
Te Whakapapa o Hama, te iwi o Tau-po	
(Nga-ti-tu-whare-toa)	266-267
Te Whakapapa o Te-kahui-tu	
(Te Matua Tane o Amohau) (Puke-tapu)	268
Ko te Whakapapa o Te Kahui Ru	
(Te Matua Wahine o Mahau) (Puke-tapu)	268
Nga Tupuna o Wiremu Kingi Rangi Ta-ke of Waitara	
(Puke-tapu)	269
 UPOKO 29	149
Te Whakapapa o te matua tane o Mahau (Puke-tapu) ..	129, 270, 1
..... 129, 271, 2	
Te Whakapapa o Nga-ti-puha, a o Te-peke-wa-kawa,	
te kuia ara te putanga uri o Te-kahui (kawei) o	
Te-anaua Hori Kingi (Nga-ti-hau)	272-273
“= Pae-nui-o-te-rangi . . .” (<i>Whakapapa Table</i>)	245, 2
..... 246, 3	

(1)

HE WAIATA NA TE TUPUNA A MATOU NA
TE RANGI-TUA-RUA
(PUKE-TAPU / NGA-TI-RAHIRI)

E noho ana au i taku marae
I te whaka-marumaru o Tu-kapua
Kaore ana ra taku kahu topa topa
Kaore ana ra taku kaaeaea kai kino
Haere e te hoa i nga po titotitoi a uru
Te turanga Tama-tea i te kihi a te rake
I te motiro no Rangi nana te kahui ao, e ra,
Te puke i ahu-nuku, te puke i ahu Rangi
Ko nga puke tena tu ai
Nga whakauru mate o Rangi
Totohu raua ko Rangi-kekero
Ko te kohi i mua
Ko te kohi i roto
Me tao ki te umu
Te umu o Rongo-mai
I rere te hinu
Tena i horua ai
A Ihenga raua ko Rongo-mai
I eke ai ki te tatau o te po
Kaore i hoki ake
To raua arataki a whenua
Nona te tere i te pohutu-kawa, e, ra
Ka tere te whenua i a Maui
Kopekopea kautia e Kupe
Koia i moana-uri, i moana-tea
Miroiti pakora tai ki Hawaiki, e, ra.
Ko te ara o Moe-takainga
I werohia ai te pu o te hau
Tikina atu ai a Matangia
Matangi taupe te whanau toa a Raka-maomao
Tinaia ka mate te kahui tara

(2)

Nona te hurihangi Mata-oho(aho)
Koia tana ka whatiwhati paku nei.
Huri mai e te hoa
I waho te anu anu
I te matao i one i ahuahua e Tiki
Ka tupu hei tangata
Ka awhi Rangi, ka awhi ki a Papa
Nona te whaka awhiawhitanga
Te aitanga a Tiki auaha
Ko Tu-maunga, tu mounga, tu parara
Te kahui-tu, te ano a Tu
Kahu-kura i taho-toki

Maka ki te mapuna wai
Ko Ngaro-whaka-tumumu
Mana koe e tangi na
E iri e te hoa i runga
I nga kaha i whiria e Maui
Whiri ki uta, whiri ki tai
Whiri ki Tanga-roa
Tangaroa te whatu moana
Te kukuti o te Rangi
E whiri ra e taku kaha
Te kaha tena i herua ai a Matuku
Whiri napenape
Whiri nape napea
Te kaha i herea ai te Marama
Tineia te whetu o te Rangi
Takahia te moana
Ka haere ka whai te ara
O Tonga raua ko Ha
I whanake ai i heke i te matai ao
O te whare o wai-o-rangi, e, ra.
Tikina atu ai Tu-mou-reia
I kai a te pupu

(3)

Te hoata rangi hei tahu mo te tangata
Ka pou te tomai a te Pa e ra.
Tikina atu ai numinumia (to huk.....)
Whatiwhatia nga matikuku
I te ringa o Mahuika
Ka rongo mamaetia
Nona te huakanga e.
Kaore e te hoa
He ara i ngaro nei
Ko te Ra-kumia nana i tiki
Te kura ki runga nei
Nona te huakanga (riakanga) e
Tai whanake rua
Whanake riakina
Tino whakahihi to ara ki runga
Ki a Rangi-nui
Kia rokohanga atu raua ko tonu tama
Ko Whaka-rehua, e whai ana te tau
O Pare-i-rangi-tahia, i Rangi-kama
I te tukunga
I te ihonga
Te heketanga
Tikina atu ai nga houhangia
Nga turu turu
Nga uru-pou
Tu ki Manu-kapiti
Pana, ka tu ki nga hoa pae-ahuia
Whaka whitia iho i reira
Turanga-kopa
Tumuranga a Ahu-nuku, Ahu-rangi

Ko nga papa o Maru
I waiho atu i te uru o Tawhiti-nui
Nana i hora te kura
Te muri-wai o Hawaiki, e, ra.

(4)

Ka rere a Mahuru
Ka rere Pae aki
Ka whiwhi Rongo-rongo
Hei rawenga ringa
Mona ki runga ki Ao-tea
Ka eke te kiore kai kete
Te potiki toa, te whaka-hemanga-iti a Pani
Ka eke te pukeko kai tau
Ki te poi ke o Tokomaru
Nga manu tara kaka a Hou-mea
Ka-rere ata po,
Hurihia ana ki roto ki te moana
Nona te whaka-tamaratonga
Kia whakarongo mai te tohunga whiti korero
Kia eke ai taua ki takai a waka
Ki te tuwhenua, e, ra.
Aki-aki kau ana nga tai o te wai
Ka riro ra e taku manu whaka ruru
Te nohoanga taku patutu
Whakawiri te nohoanga wheke
Taku whaka wehi wehi
Taku arai riri e hoa ai
Kaore e te hoa he koha maku
Ki a koe, te kahui pou
Nana i tiki te whakairo
Ki te muriwai o Hawaiki
Kia rokohanga atu ki reira
Te kahui-tara, e taiaroa mai ana
Homai ai, ko Whiuia, ko Maka
Maka te tua, Maka te aro
Maka purepure
Ka titi mata I Waowa-te-rangi
Hei rawenga ringa moku
Kia noho mai koe
Koe papa totara, e – I, e.

(Mote P.74)(5)

UPOKO I

Aue, aue, aku matua e
Tata tu te rau o to patu e Kohutu
Kia whakaputa i te whenua kai tangata,
E kore ahau e aha atu ki te toa
O Tu-te-rangi-whakataka
Ka riro o te matau
Ko nga pae Tauarai o Taranaki.
I hoki mai koutou ki te aha?
Noho hu ana hoki matou,
To korokoro e Karewa whakaora i Nga-ti-rua-nui
Te tuwhera to rui e Kookao
Kia ripia iho ki te rau o te panakenake
E wawa kau ake nei
Nga kowhatu o Waitara
Ko nga Kutu-o-rangi-hawe
Ko nga roro o te One-mihi
Te kai a Mounga
O Tama-hiri, taku tohetohe tatangi
Hu kau ana, te roro i aku niho.

He haka taua na Ka-utu.

(9)

HE POPO NA TE-RANGI-TA-KORU MO TANA TAMAHINE MO WHARAU-RANGI (NGA-TI-HAU)

Nei nga korero mo te popo a Te-rangi-ta-koru, i titoa eia hei popo mo tana tamahine mo Wharau-rangi. I eke mai a Hau i te waka nei i a Kura-hau-po, te take i eke mai ai aia i taua waka, he whai mai i tana wahine i kahakina e Weku e tana tane puremu, ka haere mai aia i te akau mai ano i Taranaki, a ka ahu ki te Whanga-nui-a-tara, ka tae mai aia ki Whanga-nui, ka tapaa te ingoa o taua awa eia ko Whanga-nui, he nui no te wahapu o tana whanga, ka haere ano aia i te akau, a ka tae aia

ki Whanga-ehu, ka tapaa te ingoa o taua awa nei ko Whanga-ehu, he tata no taua awa ara whanga ki Whanga-nui, e tae i aia te ehu o te awa o Whanga-nui ki taua awa i Whanga-ehu, ka haere ano aia a Hau a ka tae ki te tahi awa ano, he tata no tenei awa ki Whanga-ehu koia aia i mea ai ki te mea ka turakina te rakau eia i Whanga-ehu, e tae te kouru o taua rakau ki Turakina, koia te ingoa o tenei awa i tapaa ai ko Turakina, ka haere ano aia i te akau, a he roa no te tikeitanga o ana waewae i tae ai aia ki te tahi awa ano, koia te ingoa o tenei awa i tapaa ai ko Rangi-tikei, ka haere tonu aia, a ka tu ki te tahi awa whanui a ka hopohopo aia ki aia e whiti ai i taua awa, i mea hoki aia me kauhoe eia e whiti ai i te mamao o te tahi parenga o te awa i te tahi ponga o te awa, a he oho no tana manawa, koia i tapaa ai te

(10)

ingoa o taua awa ko Manawa-tu, ka haere tonu aia, a ka tioro te hau, ana ka rorowhio i ana taringa, koia te ingoa o te wahi i whioa nei aia i tapaa ai ko Hokio, ka haere ano aia a ka tae ki te tahi awa ka tapaa eia ko O hau, mo te hau i pu nei i tana mahunga, ka haere tonu ano aia me, te mau i tana tao ano he toa e moa a marangai ana i tana tao, e haere ana ki te patu tangata mana, koia te awa ona i tae atu ai i aia e mau marangai nei i tana tao i tapa ai ko O-taki, he taki hoki nana i aia e haere nei i tana haere. Ka noho aia ka karakia, ara ka hamama tana waha ki te karakia i ana karakia, koia i kiia ai te ingoa o taua wahi ko Wai-mea, he mehameha nona i taua wahi i tapu ai i tana karakiatanga ka haere ano aia, a ka tae he awa ano, ka titiro a maketu aia i reira, ara ka kawe ana kanohi, koia i tapaa ai te ingoa o taua awa ko Wai-kawe, he titiro kanaenae nona kia kite aia i tana wahine, ka haere tonu aia, a ka tae ki te wahi o tana wahine raua ko Weku e noho ana, ka kuhakuha tana manawa ara ka mapu tana korokoro, a ka tae aia ki tera wahi, ara ka tae atu ai ki Te paripari, i te pito o Tarawa, a ka kite aia i a Wai-raka, ka karanga atu aia ki tana wahine ka mea “E Wai-raka, he mate wai toku, tikina he wai ki au.” Ka whakatika a Wai-raka ka haere ki te wai mo tana ariki, ka mau ki nga tahaa, kotahi ki te tahi ringa, kotahi ki te tahi ringa, a ka haere ai ki

roto ki te wai, a ko to nga turi te wai ki aia, ka tu aia ka utu i ana taha, ka karanga atu a Hau, “Haere ano ki

(11)

ki waho atu, ki te wai ki au.” Ka nuku a Wai-raka ki waho atu, a ka tonga hope te wai ona ka utu ano aia i ana taha, ka karanga atu ano a Hau “Haere ano ki waho atu ki te wai ki au.” Ka nuku ano aia a Wai-raka ki waho atu, a ka to nga kaki te wai ki a Wai-raka, ka tu a Hau ka pa ka karakia i tana karakia tapu, a ka tu a Wai-raka ka kowhatutia, a tu tonu mai aia i te wai me ana tahaa, a e tu nei ano i enei ra, a e tu tonu nei aia he toka, a e kiia ana taua toka ko Wai-raka i enei ra e nga iwi mohio ki te korero mo Hau raua ko Wai-raka, a ka haere a Hau ka ahu ki roto ki Wai-rarapa, a te take i tapaa ai te ingoa o taua awa nei o Wai-rarapa, he rarapa no nga kanohi o Hau i te raru o tana wahine i kohatutia nei eia hei utu no tana whakarerenga i aia i a Hau.

A te tahi kupu ano i taua popo nei, he mea na Te-rangi-ta-koru ki a Waitiri (Whaitiri) e ki nei “Hanga te paepae”. Ko te paepae i mate ai te taua o Tawhaki, a ko te whetu nei ko Meremere taua paepae e kiia ana i aua ra, otira he iwi ano o Nga-rauru e ki ana. Ko Turi te tangata mana taua popo nei, he whai nana i taua wahine i riro i te haere puremu nana, mai ano i Patea a Te Whanga-nui-a-tara mai ano, a mo tana haere i taua haere nei ana tamahine i mate ai i nga pari horo i runga tata atu a Porirua. Koia nga harakeke o reira o aua pari ra i whero ai he toto no aua wahine.

Koia nei nga kupu o te popo a Te-rangi-ta-koru kimikimi noa ana au (ahau).

E hine aku, i (ki) to karanga mai i tawhiti Hawa-iki

(12)

I (Ki) te whakaringaringa, i (ki) te whakawaewae
Te whakakawhitinga, ka maanu e Hine
Te waka i a Rua-tea, ko Kura hau-po
Ka iri (eke) mai taua i runga i (a) Ao-tea
Ko te waka i a Turi,
Ka u mai taua te ngutu (awa) whenua kura
Hanga (Poua) (Huaina) iho te whare (ko)
Rangi-touhi (Rangi-tawia) (Rangi-tauria)
Tiria (Ngakia) mai te kumara

Ka ruia mai te karaka ki (te) tai ao nei (aone)
Karia (Keria) iho (eia ki) te pou (puna) tama-wahine
Ka waiho (noho) i nga tuahine i a
Noro (Ko) uri, i a Noro(Ko)-tea
Ko te here-runga, ko te koro-hunga (kohere runga)
Kapua (Ka apua) mai e Hau (ahu)
Ko te one ki te (tona) (tana) ringa
Ko te tokotoko o Tu-roa
E whiti i te awa
Ka nui ia (aia) ko Whanga-nui
Tiehutia te wai, ko Whanga-ehu
Ka hinga te rakau, ko Turakina
Tikeitia te waewae, ko Tikei (Rangi-tikei)
Ka tatu e Hine, ko Manawa-tu.
Ka rorowhio (rorowhio) (roro-aho) nga taringa ko Hokio (Okio)
Waiho te awa iti, hei (he)
Ingoa mona ki (ko) O-hau
Takina te toktoko, ko O-taki
Ka mehameha (meamea) e hine, ko wai mea
Ka ngahae (hahae) nga pu, ko Wai-kanae
Ka tangi ko te mapu e Hine
Ka kite koe (aia) i a Wai-raka,
Mata poutia, poua ki runga (pou whakarunga),
Poua ki raro (pou whakararo) ka raraū e Hine
Ka rarapa nga kanohi ko Wai-rarapa,
Te rarapatanga o to (tou) tupuna e Hine.

(13)

Ka moiki (mohi) (ki) te ao (te rangi te raro)
Ko te Pae (pai) a Whaitiri (Waitiri)
Kumea ki Ware-a-kai-tangata
Ki waho ki te moana
Hanga te paepae poua iho (te) pou
Whakangaro o te rangi, ko Meremere
Waiho te whanau, ko te punga
O tona (te) waka ko Te a whenua (ahi-ma) (Hou mea)
Kati ka whakamutu e Hine

(14)

KO HAU HE KORERO NA MUA (NGA-TI-RUA-NUI)

I eke mai a Hau i te waka i a Kura-hau-po, otira e ki ana nga tohunga o etahi iwi ko Turi a Hau, a ko etahi iwi e ki ana ko Kupe a Hau, a te take o Hau i hoe mai ai he whai mai i tana wahine mo Wai-raka, i oma ra raua ko Weku, a ko Turi pea te tangata nei, i te mea hoki i u mai aia te tangata nei ki Pa-tea, a ka haere mai aia i reira ma uta, a ka tae aia ki Whanga-nui, a nana i tapa he ingoa mo taua awa ko Whanga-nui, he whanui no

te wahapu o taua whanga, ara awa koia i tapa ai taua ingoa mo reira ko Whanga-nui, a he tata no taua whanga nei ki te tahi awa ano i pahaki (i tataki atu) o taua whanga nei, koia aia i mea ai ko Whanga-ehu he ingoa mo taua awa nei, i te mea e tae te ehu o te wae e tiehutia atu i Whanga-nui e tae taua ehu ki Whanga-ehu, a he tata no te tahi awa ki taua awa nei ki Whanga-ehu, koia ra i mea ai, ki te mea ka turakina he rakau eia i whanga ehu, e tae te kauru o taua rakau ki te awa nei ki Turakina koia i tapaa ai taua awa ko Turakina. A he roa no te wa ona i haere atu ai i Turakina ki te tahi awa ano, a he nui no ana tikeitanga, i tae atu ai aia ki te tahi awa ano, koia i tapaa ai ko Rangi-tikei te ingoa mo taua awa, ka haere tonu aia a ka tae aia ki te tahi awa nui, a i mea aia e kore aia e whiti i taua awa, a he oho no tana mauri koia i tapaa ai te ingoa mo taua awa nei ko Manawa-tu,

(15)

a ka haere tonu atu aia, a ka whio te hau i roto i tana uru, ana mahunga, koia i tapaa ai taua wahi ko Hokio, ka haere ano aia a ka tae ki te tahi awa iti, a ka tapaa te ingoa o taua awa ko O-hau ara o taua ingoa ake ano, ka haere tonu ano aia, me te mau haere i tana tokotoko tu a mau patu i tana ringa, koia i tapaa ai te ingoa o te awa ona i haere atu ai ko O-taki, mo tana tokotoko i mau a patu ra, a mo te patu ano hoki e mau ai ana taki korero ranei, papatu ranei, a ka tu aia ka karakia i tana karakia, kia mana ai aia i te kaha i tana mahi i haere ai, a ka tapaa te ingoa o taua wahi ko Wai-mea, ara he wai meha, no te tapu o taua wahi i tana karakia tapu i karakia ai kia kaha ai aia, ka haere tonu aia a ka tae aia ki te tahi awa iti, a ka titiro kanaenae aia i reira, he oho no tana mauri kia kite aia i tana wahine i a Wai-raka, koia te ingoa o taua wahi i tapaa ai ko Wai-kanae, mai reira ka ruhi aia, ara ka tu a ngenge, a ka kuha kuha tana manawa, a ka tae aia ki te wahi i noho ai a Wai-raka raua ko te tane puremu i te Pari-pari i te nuitanga o te maunga nei i Tararua i te taha ki te tonga ki te moana, a ka kite aia i a Wai-raka, ka ki atu aia ki a Wai-raka “He mate wai toku, tikina he wai kia inu au.” Ka whakatika a Wai-raka, ka mau ki te taha, a ka haere aia ki te tiki wai, a ka karanga atu a Hau “Haere atu ki waho atu.” Ka haere atu ano aia, a ka tae

(16)

aia, a ka tae te wai ki tana hope, ka karanga atu ano a Hau, “Haere atu ano ki waho ano” a ka haere ano aia a ka tae te wai ki ana pokowhiwhi, ka tu a Hau ka karakia i tana karakia, a ka kowhatutia a Wai-raka, a ka tu tonu aia a Wai-raka, a e tu nei ano, i enei ra, a ka koa a Hau, ka haere hari aia, a ka tapaa eia taua wahi ko Wai-rarapa, mo te rarapatanga o ana kanohi i te koa ona i ea nei tana utu mo tana wahine i oma nei i aia.

(Extract from “Te Wananga”)

(99)

tiko rawa ake, e ai ana koe hei koko i te roke, ka karangatia, ka kitea Ao-tea-roa, kaua koe hei rere ki runga ki te atarau o te ra. Heoi ka maanu mai te waka o te iwi ra, na, te kitenga mai, ka pa te karanga, e! ko Aotearoa, katahi te iramutu o Hau ka rere, tu noa atu ko runga, ka mahue tona tata, ka tahi a Tauira ka haere atu ki te tata, no te komotanga o te tata, hara mai tonu te kiri kumara i roto i te tata, ka karanga te tangata ra, e, he tutae, ko wai e tiko nei i to tatou waka, ka rua ano komotanga o te tata, katahi te tangata ra ka titiro, e whakataha ana mai nga kanohi i raro o te puneke o te ihu o te Waka, ka tahi a Tauira ka whakatoro ki te toki, whakatika mai ai a Hau, ka tu ana ko runga i te niao o te Waka, katahi ka makaia atu te toki, he rere anake a Hau, ka horo atu ana ko roto i te wai, puea rawa ake he wahi ke, katahi te waka ra ka tupea, ka matapouatia, tu tonu iho i reira, ka hara mai a Hau i te moana, po noa mai a Hau ko Nuku-tau-rua ko te one i pae ai a Hau, ko Raro-henga, no te ata ka puta a Popoto ki waho o tona pa, katahi ka titiro atu a Popoto ko te karoro e mui ana mai i te one, katahi a Popoto ka karanga atu ki tana pononga, e hika, ina ta taua ika e muia mai ra e te karoro, katahi te pononga o te koroua ra ka haere, no te taenga atu, e whakataha ake ana nga kanohi i roto i te tepetepe moana, katahi te pononga ra ka ki noa kia ia, e, he mahara toku i te karangatanga a Popoto he ika, hara mai noa nei au, katahi ka karanga tonu ake te mea i kite iho ra te pononga ra, a Popoto papa oku nei? utua tonutia iho e te

pononga ra, ae, katahi te mea ra ka ki ake, haere ka tae kia Popoto, ka ki atu kia mauria mai he ahi moku, hoki tonu te pononga ra, ka tae ki te pa, katahi ka ki atu kia Popoto, te mea e pae mai ra he tangata, i ki mai ki au kia mauria atu e koe he ahi, katahi te koroua ra ka mau ki te ahi, me nga wahie, he maire nga wahie, katahi ka heke atu, ka tae ki te mea i ki mai ra taua pononga, ka tahuna te ahi, ka ka, ka mauria atu te mea i kitea, ara, ka pararatia ki te ahi, he ngahoro anake nga pipi, ana, tu ana. Ko Hau-nui a Nanaia tenei, ka waiho tona ingoa o tena wahi ko te Ahi-ranginga o Hau, tae noa ki tenei ra, e takoto mai na ano me aua wahie ano, me te pa o Popoto e tu mai na ano, ka mauria Hau, e tona papa e Popoto, ka tae ki te pa, ka ui mai tona whaea a Nanaia, kei whea o tuakana, katahi a Hau ka ki atu, ina, e whakakapua mai ra i te moana, katahi ka tahuna te hangi tapu a Popoto, ka whakatatahitia, ka mau a Popoto ki nga motumotu o te hangi, katahi ka whiuwhiutia ki nga hau katoa, katahi ano ka tere mai te waka ra, ka tata mai ki uta, ka haere atu a Hau, ka tae ki te tauranga, ka eke ki runga ki te kowhatu, ka titiro mai tona iramutu i runga waka, katahi, ka ki atu ki nga tangata o te waka, te tangata e tu mai ra i runga i te kowhatu mehemea tonu ko Hau, ka ki atu a Tauira, e ta, nawai hoki te tangata i maka ia atu na ki te moana i ki kua ora mai ano, ka ki atu te tamaiti ra, ko te ahua ra mehemea tonu ko Hau, ka tata mai te waka ra ki uta, katahi a Hau ka mau ki tona tokotoko, ka whaktakototia atu ki runga ki te niao o te waka, ka karanga atu ki te iramutu whiti mai koe, ka hara mai te iramutu, katahi ano te waewae o Hau ka tu ki runga ki te niao o te waka ra, na, ka tahuri te waka, ka mate i konei nga tuakana o Hau, te ingoa o te waka ra, ko Papahuakina, e takoto mai na ano, tae noa ki tenei ra, ka hoki a Hau, ka tae mai ki te pa, katahi ka ui atu ki tona

(Extract from “Te Wananga”)

(100)

hakui, kei whea taku wahine a Wairaka, ka ki mai te kuia ra, kua riro i Oropa i a Kiwi raua ko Weka, ka timata te kimi a Hau

i tonā wahine i konei, ka ahu tonā kimi, ki te taha ki Taiporutu, ki Taiwananga, kore noa iho a Hau e kite, tangi noa iho te mapu o Hau, ka eke a Kiwi raua ko Weka ki runga ki Taumatahinaki, ka rongo a Wairaka i te mapu o Hau, katahi te wahine ra ka ki atu ki nga taane, te mapu e tangi nei mehemea tonu no Hau, katahi nga taane ka ki atu, nawai hoki i whakahoki mai te tangata kua whiti atu ra ki tawahi, katahi a Wairaka ka mau ki te kete kai a Kea raua ko Wairakai i hoatu ai mana, katahi ka wetekia ake, ana he Popo-rakau ia, ka raru a Wairaka i konei, hoatu ana ma ona taane e kai. E kai ana te Kiwi me te Weka i te Popo. Na, me mutu i konei te korero o Hau, tera atu ano ia te mutunga o tonā korero.

(189)(6)

SONGS TOLD OF PARAHA TE KUNE

He Pepeha
“Kia mau ra ekore
Te noho i tou toka
Kei nguru ngurua koe
Kei komuhua e te korero
Kei kataina mai koe
E to te ra tua”

He waiata pepeha.

(These are the three songs for head of chapter of Manaia but get a good Historical song for of 1st chapter as head of Manaia Book. Song 2nd on Pge 74 Moteatea.)

U P O K O I I

(333)(21)

KO KUPE RAUA KO TURI (NGA-TI-HAU)

Ko te waka tuatahi i eke mai ki tenei motu na Kupe, ko te waka i aia tena, nana i takahi mai te Ikaroa a Maui e takoto nei. Ko te ingoa o te waka ko “Mata-ho-rua” engari ko taua waka na “Toto”, kotahi tonu te rakau, wahia ana taua rakau, ko Ao-tea, te tahi papa, ko Mata-ho-rua te tahi papa, a ko Ao-tea i a Rongorongo, ko Mata-ho-rua i a Kura-maro-tini, ko nga tamahine hoki tena a Toto.

A ko nga iwi i puta mai i te hope o Kupe ko Nga-ti-apa, Rangi-tane, Mua-upoko, Nga ti kahu ngunu, te waka tua rua ko Ao-tea, te tangata nana tera waka ko “Turi”, ko te waka tenei nana i uta mai te kumara, te karaka te kiore, te pukeko, a ko te wahi i u mai ai a Ao-tea, ko Kawhia, engari i haere mai a Turi ki Pa-tea, ki te wahi i whakaaturia e Kupe ki aia i tona hokinga atu ki Hawaiki, a ka tutakitaki raua ki tatahi e haere mai ana hoki a Turi ki tenei motu, na Kupe i tohu tohu atu he huarahi mo Turi, a ka mea atu a Kupe “E Turi nau mai haere, waiho tonu te ihu o to waka i te ekenga mai o te ra, kaua e tika ke, a e kite koe i te awa e hau (ahu) ana te puau ki te hauauru me u to waka ki reira.”

A ka mea atu a Turi ki a Kupe “Haere mai ra taua ka haere.”
Ka mea atu a Kupe “E hoki Kupe.”

I noho a Turi ki Pa-tea, i tu tona whare ki reira ko Matangi-rei te ingoa, i toua te karaka ki reira i ngakia te kumara ki reira, nga maara i ngakia ai.

(333)(22)

“Ko nga tarawa a te moana.” Ko “Heke-heke i papa.” Na ko Pa-tea te wahi i ngakia ai e Turi te karaka te kumara. Te kupu whakatauki tenei:

“Ka mahi koe e te kura kura
I ruia mai i runga o Rangi-tawhi”

Ko Rangi-awhi, he tu-ahu kei Pa-tea, ko te nohoanga aia o Maru i utaina mai e Turi i Hawaiki hei atua mona.

Ko nga iwi i puta i te hope o Turi me tana wahine ko Rongorongo, ko Taranaki, Te Ati-awa, Nga ti rua-nui, Nga rua hine, Nga rauru, Whanga-nui, e hara i te mea penei me te Pakeha te Maori, he kotahi tonu te pu-korero.

Na he pu-korero a Kupe ki ona whakatupuranga, a pena hoki a Turi.

He maha ano nga waka i u mai ki enei motu i mua, engari ma aua iwi e korero tona waka, ko au e korero ana i nga waka i u mai ki te tai hau auru.

Ko te waka nana i hari mai te taro me te hue ko “Haki-rere” te ingoa o taua waka, kei hoha koe ki te nui rawa o enei kupu.

(24)

KUPE
(NGA-PUHI)

I u mataiti mai a Kupe ki Te-reinga, a i patua ana kuri e rua eia ki reira, kotahi i taona eia hei whakahere ta maoa ki te atua ko te tahi o aua kuri i whakairia eia ki te rakau hei whakahere ta ota ki te atua, a ka rere mai aia i reira ki Hokianga, a waihotia ana aua kuri i te wahapu o te awa i Whirinaki, ko tana tiheru i waiho i Tarata-roto-rua, i te takiwa ki te Kerikeri, a ka tu tana hakari ki Te-whakarara-o-kupe, a ko te tahi ano hoki o ana hakari i tu ki Tohora-nui i te takiwa ki Whanga-roa, ka hoki mai aia i Tohora-nui, ka ahu ki te tonga, a ka mahue tana hoe i Manuka, a ka rere ano aia ka tae ki Ripiro, ki te taha ki te tonga o Maunga-nui, a ka mahue i aia a Whitianga-te-ra te tahi o ana tangata o tana waka i reira, ka rere tonu aia a Kawhia, a

ka kite aia i te iwi nei i te Turehu i uira, he uri hoki taua iwi nei na Rua-rangi, a ko Rua-rangi hoki to ratou upoko, ka rere tonu mai aia a Kupe a ka tae aia ki Nga-motu (Taranaki) ka rere tonu a ka whiti aia i Rau-kawa, a ora iti aia ka mate i reira, me tana waka ano heke ora iti te pakaru ai i te wheke o taua moana, a ka hoki mai aia i reira ki Kapiti, a ka tae aia ki te toitoi o te tahi pukepuke i reira a Wai-hotu ma eia te kaka kura i reira a ka rere tonu aia ki Te-whanga-nui-a-tara, me ana tamahine a Matiu me Makaro, a ka haere te tahi o aua tamahine a Kupe ki runga ki nga maunga

(25)

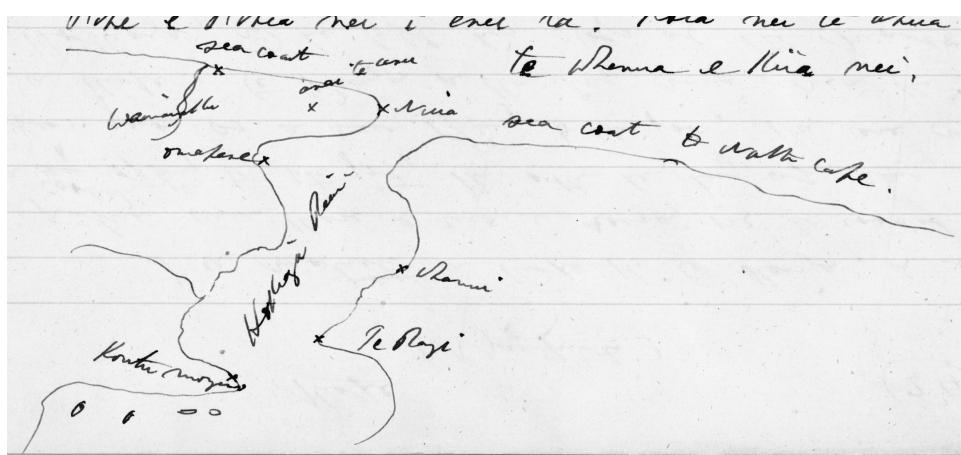
a ka tangi a Kupe ki taua tamahine ona ka noho nei i taua maunga, a ka noho aia a Kupe ka haehae i aia i te wa ona i tangi ai ki tana tamahine, a ka heke taua toto i reira, koia te korari, me nga ika o te moana i taua wahi i whero ai, he whero no te toto o Kupe, a i tapaa te ingoa o taua wahi ko Te-tangihanga-o-kupe, i te taha ki te tonga o Pori-rua, a ka hoki ano aia ma te tai tuauru ki Hokianga, a ka mahue i aia a Nuia, raua ko Arai-te-uru me etahi ano o nga tangata o tana waka o Mamari, i reira i te wahapu o te awa o Hokianga, ko Nuia raua ko Arai te uru, he kawea na Kupe, he mokai whangai nana, a ka hoki aia ki Hawa-iki.

Tae atu a Kupe ki Hawa-iki, ka korero aia i tana haere ki tana mokopuna ki a Nuku-tawhiti, a nana i ako tana mokopuna ki nga tohu e rere mai ai a Nuku-tawhiti i te moana, ara ki te ingoa o nga whetu hei ara mai mo Nuku-tawhiti ki enei motu, a ka rere mai taua mokopuna a Kupe ki enei motu, rokohanga mai eia ko te iwi o Tuputupu-whenua, ara ko te iwi nona ake nga motu nei, i kitea mai e Kupe i te Reinga, a ka noho a Nuku-tawhiti ki uta, ka moe ana uri i nga wahine o Tuputupu-whenua, a ka iwi tahi ki a Nga-puhi, a ka tae a Nuku-tawhiti ka kaukau i te wai i kaukau ai taua iwi o Tuputupu-whenua, a ka porangitia aia a Nuku-tawhiti, a ka noho aia i Motu-wharawhara i te wahapu o te awa i reira, i i mate aia ki reira.

(26)

KO NUKU-TAWHITI (NGA-PUHI)

Ka kaumataua a Nuku-tawhiti, ara ka tino korohēke aia, a ka pa te mate turoro ki aia, ka noho raua ko tetahi o ana tuahine i Whanui, a i noho te tahi o ana tamahine i Wai-mamaku, a ka mate a Nuku-tawhiti. Otira i aia ano e ora ana ka ki ake aia ki tana tamahine “E mate au, me kokoti taku upoko kia motu, a ka patu ai i ta tatou pononga i a kekero kia mate, a ka tapahi ai ano hoki i tana upoko kia motu rawa, a ka mau ka whakapiri i tana upoko ki toku tinana, a ka mau i toku upoko ka hunu kia ngaro rawa.” Ka mahia aua mahi nei e tana tamahine, a ka tae te rongo o te mate o tana papa ki tana tamahine e noho ra i Wai-mamaku, ka haere mai aia a ka tae ki O-mapere, ka eke mai aia i te waka ka hoe mai ki Whanui, a ka kitea atu e tena tamahine e noho ia i a Nuku-tawhiti ka pa aia ka karakia, koia te karakia pihe e kii nei “Papa te whatitiri a ka puta te ua me te hau me te whatitiri.” A ka kite tera tamahine i te waka i te kino o te tupuhi ka pa aia ka karakia, a koia te upoko i te pihe e kii nei “Totaru te wai-puna,” a tae noa ki tana mutunga o taua pihe e pihea nei i enei ra. Koia nei te ahua o te whenua e kiia nei.

Sketch map of Hokianga River mouth

Scan courtesy of Alexander Turnbull Library, National Library of New Zealand, Te Puna Mātauranga o Aotearoa.
John White Papers - Reference No: MS-Papers-0075-B16/1

(This text is crossed out in manuscript)

(24)

KUPE
(NGA-PUHI)

I u matati a Kupe ki te Reinga, a i patua ana kuri e rua i reira, one he cooked as a cooked offering to the god, the other he hung up raw, this was given as a raw offering to the god. Ka rere mai a Kupe i te Reinga a ka tae mai aia ki Hokianga, and he left his dogs at the mouth of the Whirinaki (lean against) river, and his bailer he left at the Tarata-roto-rua (pittosporum eugenoides of the two lakes which district is midway between the Bay of Islands and Whanga-roa) near the Kerikeri (dig) and he gave a feast in the same district at a place called Te-whakarara-o-Kupe (te food stage of Kupe) and he gave another feast a little to the north of this at Tohora-nui near to Whanga-roa.

(26A)(1)

KUPE
(NGA-TI-RUA-KA)

Ko Hawa-iki me enei motu e ungutu ana kia raua i mua, ara e whenua kotahi ana, a na Kupe i wehe aua whenua nei kia motu ke te tahi kia motu ke te tahi, a kia tu wehe noa atu nga motu nei i Hawa-iki, a na Kupe i tuku te moana ki waenganui o aua whenua nei, a ka tae mai aia ki te tua whenua ka kite aia i te tangata whenua o reira ko te Kahui-toka, a ko te ingoa o o ratou ariki ko Kehu, ko Rehu, ko Monoa, a kahore kau he kai ke atu i te roi aruhe nei, a ka kite taua iwi ra i te waka a Kupe ka wehi ratou, a ka rere ki te tua whenua noho ai, a ka haere noa a Kupe me ana hoa i uta, a ka hoha ka hoki ratou ki Hawa-iki.

No muri i a Kupe i hoki atu nei ki Hawa-iki, ka rere mai a Turi i reira, a ka u mai aia ki enei motu, a ka kite hoki aia i taua iwi i kitea nei e Kupe, a ka patua ratou eia kia mate, a ka riro te whenua o taua iwi ra i aia, ka noho nei a Turi i taua whenua, a ka aroha ki Hawa-iki, a haurangi noa iho aia i te pouri ki tana kainga i Hawa-iki a whakamomori noa iho ki roto ki te awa i Patea.

No muri i a Turi ka rere mai a Taki-tumu, ara a Horo-uta i Hawa-iki ki enei motu, a ka u aia ki Whai-apu, a ka rere ki te Wai-pounamu, a pakaru atu ki reira, a kei reira ano a Taki-tumu e haupu ana i te akau o te moana, kua pakarukaru, a kua kowhatutia.

(26B)(2)

Ko Au-raro-tuia(toia) me Tane-a-rangi he rakau kotahi nona aua waka nei, a na Tu-tara-naki i wahi taua rakau kia mawhera, he papa he waka, he papa he waka o taua rakau, a na Maui a Au-raro-tuia a ko te waka tera i hoe mai ai a Maui ki enei motu, a hoki ai ano aia ki Hawa-iki.

E kiia ana e te korero a o ratou tohunga, ko Mamari te waka a nga tupuna a Nga-puhi i eke mai ai ki enei motu, a ko Nuku-tawhiti te ariki i eke mai i taua waka, a u mai ai ki Hokianga, ko te ingoa o taua awa ko Te-hokianga-nui-o-kupe, he kitenga no Kupe i a Nuku-tawhiti i reira, a hoki atu ai a Kupe i taua awa, ka ahu ano ki tawahi, koia te ingoa nei a Hokianga mo taua awa, a kei reira ano te waka e tau ana kua kowhatutia.

(27)

KO KUPE RAUA KO RUA-RANGI (NGA-PUHI)

Ka u a Kupe ki Kawhia, a rokohanga atu eia ko Rua-rangi raua ko tana iwi ko turehu e noho ana i reira, a ka noho etahi o Kupe ma i reira, a ka keri te iwi o Kupe i te roi aruhe ma ratou, ka hui te Turehu ki nga pukepuke titiro matakitaki atu ai i taua iwi o Kupe e kari ra i te roi, ka tu ka karanga atu te Turehu ka mea “E koe koe aianei, maku hoki ko te ra apopo” a ki te mea ka tohe tonu te iwi a Kupe ma ki te keri roi i te pakih i muri iho o nga kupu a Turehu kua karanga atu ra ki a ratou, penei he aruhe kino te aruhe e keria e ratou, a ki te mea ka tohe te iwi a Kupe ki te keri aruhe a he kino te aruhe ka tu a Turehu ka waiata atu i enei kupu ki te iwi o Kupe mo aua roi kino i keria ra e ratou, mo te aitua i pa nei ki a Kupe ma mo ta ratou hoi kihai nei i mutu te keri i taua roi aruhe, i muri iho o a ratou kupu i karanga atu ra, ka waiata te iwi Turehu nei ka mea:

“Ko Ripiro aiti?
Ko Wanawana?
Ko au ko Rangi-pu-iri
Taka mai he wahine
Tuatahi tonu mai”

(140)(65)(66)

TE WHARE A TE-KAHUI-RUA
(PUKE-TAPU)

Ko nga ingoa enei o nga maihi a Te kahui rua ko Rua-te-pupuke, ko Rua-te-mahara, ko Rua te pipiri, ko Rua te mana tu, ko Rua ka kitea, ko Rua, ka whaia (waia).

(67)

KORERO I TO TATOU PUTAKE

Korero a tama na te Po tupu taua, na te Po rea taua, na Kiki taua, na Tato taua, na

(B7.P17)(68)

Te-ata-uira, Te-ata-ka-mahina, Te-ata-ka-marama, ka marama Te-ata-hikurangi.

(28)

KO KUPE ME TANA HAKARI
(NGA-PUHI)

Na Kupe te hakari nui i tu ki te Koraha i te takiwa o Te-kerikeri a Whanga-roa, a he kowhatu nga pou o taua hakari, e hara i te pou rakau, penei me nga rakau o nga hakari o enei ra, a ko aua pou kowhatu ra nga pou i amia atu ai nga kai ki aua kowhatu tu ai piri atu ai, e tiketike ai aua kai nei hei titiro ma te iwi ma ratou taua kai hakari, ano ka mutu taua hakari, a ka marara nga iwi o taua hakari, ka tu tonu aua kowhatu pou ra, a e tu mai nei ano aua pou kowhatu, a e kiia ana he ingoa mo aua pou, ko-te-whakarara-o-kupe, a e tu mai nei ano aua kowhatu i te koraha o Tarata-roto-rua.

A ko te tihetu o te waka o Kupe, kei reira tata ano kei Te-whakarara-o-kupe i te takiwa ki Te-tou-o-puraho, a ko te tahi o nga tihetu o te waka o Kupe, kei te Kohukohu, ara i te Riri, i te taha ki uta o mohiti i te awa o Hokianga, a ko tenei kua pakarukaru i te tangata te wawahī i nga ra o te Pakeha kua noho i Hokianga.

(Book 4A)(1)

UPOKO III

NGA-PUHI

“E whiti e te ra, e maene ki te kiri
Pa mai ki au, me he ao (aho) e merohia
Te ngau a te atua, e whakapioi nei
E ngari te tuku poto ki wawe au te mate
Ki wawe au te tae ki Whitianga-te-ra
Ka pa e Kuru he mate i te marama
He mate ora mai i te Hina ka wiuki
Me whakapiki tara i a nei aku ringa
Nau te ki nei “Me whai ki te ra roa
E hara te ra poto” Ka tukunga kino au e”

He waiata tangi.

(29)

TE KOWHATU HAPAI A KUPE (NGA-PUHI)

Ka mutu te kai o te hakari a Kupe i Tarata-roto-rua, ka mau a Kupe i te kowhatu ki tana peke, a ka haere aia ka ahu atu i Te-whakarara-a-kupe ka ahu ki Hokianga tana haere, ka puta aia i te Urupa, ka haere tonu i roto i te awa o Wai-hou a ka tae aia ki Te-puru, ka waiho tana kowhatu i reira, a ka waiho taua kowhatu hei tapu, a ka haere te tangata a enei ra ka puta ki taua kowhatu ka karakia aia i tana karakia whakauru ka mea:

Ka u ki Mata-nuku
Ka u ki Mata-rangi
Tenei te ate o te tauhou
Hei kai mau, e e e.

Ka mutu tenei ka tae aia ki te rau rakau ka whiua atu ki runga ki taua kowhatu, a ka whakahua ano i te karakia nei, hei whakau i aia kia kaha ai tana haere i te ara, na e haere nei ka mea:

Pikipiki maunga
Tangaengae
Kakekake maunga
Tangaengae
Tenei te ata o te tauhou
Hei kai mau

a ka tae aia ki nga rau me nga mangamanga karamu, me nga mangamanga rau kawakawa, me nga kirikiri o te awa ka whiu atu ki runga ki tana toka, a ka haere aia, e kore rawa nei aia e titiro ki muri aia, a kia mamao rawa atu ra ano, kia tawhiti noa atu, kia ngaro rawa taua kowhatu i aia, e tahuri mai ai ano e titiro whakamuri mai i aia.

(30)

TE HUANGA O TE WAKA O KUPE
(NGA-PUHI)

Ko te punga o te waka o Kupe kei Rangi-ora i te awa o Hokianga i te whaiti, kei raro iho o te pa i Te-rangi-ora i te pukepuke i te taha ki te Hauauru o Hokianga.

(31)

TE KURI A KUPE
(NGA-PUHI)

E kia ana nga kaumatau, ko te kuri a Kupe kei te wahapu o te awa o Whirinaki i te awa o Hokianga, he kuri na Kupe i mahue i aia ki reira i te wa ona i haere mai ai ki taua wahi, a kowhatutia ana taua kuri, a kei te taha ki te marangai o te wahapu o taua awa ra taua kowhatu kuri nei.

(32)

NGA-TOHU O NGA WAEWAE O KUPE
(NGA-PUHI)

Kei wharo te ahua, ara te wahi i takahi ai nga waewae o Kupe, a e mau nei ano te ahua o ana waewae i te kowhatu i te tai tuauru, a kei reira ano hoki te ahua o nga waewae o tana kura, i aua toka ra ano i te tua-auru.

(33)

TE WHANGAI O UE-NUKU
(NGA-PUHI)

Ko Ue-nuku, ko te tangata nana te kohoho i tahaetia e Tamate-kapua, he tangata manawapa ki te kuri hei kai mana, a he kuri tame tana koroki mo aua kai, no reira te take mai o te whakatauki nei:

Te whangai-a-Ue-nuku, he kuri.

(35)

KUPE RAUA KO HOTU-RAPA
(NGA-TI-HAU)

E kiia ana e nga tautohito, ko Kupe te tangata tuatahi i tae mai ki enei motu, a i eke mai aia i tana waka i a Mata-orua, a i u mai aia ki Te-te-whanga-nui-a-tara, he rapu mai tana i tana wahine i a Kura-maro-tiri, i kahakina mai taua wahine i Hawa-iki e tana teina, e te teina o Kupe, e Hotu-rapa.

Ka haere atu a Kupe i Te-te-whanga-nui-a-tara, ka ahu te haere i te tai auru ki Pa-tea, a ka tae aia ki reira, ka rongo atu aia i te tangi a te kokako, i te taha ki te tuawhenua ona, a ka ki a Kupe he reo tangata, a ka haere aia ki te titiro i te tangata nona taua reo. I hua hoki aia he reo tangata, a kahore kau aua tangata i kite ai, a kihai rawa tana wahine i kitea eia, a ka tu i aia tana pou i whakatu ai i reira, a ka hoki aia ki Te-whanga-nui-a-tara, a ka hoe aia ka hoki ki Hawa-iki, koia te kii e kiia nei:

“Hoki Kupe, e kore a Kupe e hoki mai.”

E kiia ana e nga tangata o nehe na Kupe i motu ke mai ai nga motu nei i Hawa-iki, a nana hoki i mahi i tu ai te moana o Raukawa, i motu ke atu ai te Ahi-a-Maui i Te-ika-roa-a-Maui, koia te tito nei i titoa ai:

Ka tito au, ka tito au
Ka tito au ki a Kupe
Te tangata nana i tapaope
Te whenua, Tu ke Kopiti,
Tu ke Mana, Tu ke Ara-pawa
Ko nga tohu tena,

(36)

A taku tupuna
A Kupe, nana
I whakatomene
Ti-tapua, ka tomene
I au te whenua - e

A na nga korero a Kupe i tana hokinga ki Hawa-iki i mahia ai, a i hoe mai ai nga heke o Hawa-iki ki enei motu, a e kiai ana e nga kaumatua, ko Tai-nui, ko Te-arawa, ko Kura-hau-po, ko Mata-atua, ko Toko-maru, nga waka i hoe ana i rere tahi mai i Hawa-iki ki enei motu, a ko Turi te tangata nana te waka ko Ao-tea i rere mai i Hawa-iki i muri iho o aua waka e rima nei, a i u mai a Turi ki te tai tuauru o Te-ika-a-Maui, a ki nga tangata o nga iwi o te tai tuauru he tino tangata a Turi.

Te take o Turi i maunu mai ai i Hawa-iki, he whawhai, ara no te wa i hauhakea ai te maara kumara i Hawa-iki i kawea ai te piha kumara e te teina o Turi e Pou akoako ki ta ratou ariki ki a Ue-nuku, a ka riri a Ue-nuku ki te iti o te hapainga o te maara kumara ki aia, a horomia ana taua piha kumara, me Pou-akoako e Ue-nuku, a ka riri a Turi mo tana teina i kainga nei e Ue-nuku, a ka tae a Turi ka patua te tama a Ue-nuku a Oue-potiki, a kainga ana taua tamaiti e Turi ko te ate ona ko te manawa i hoatu e Turi ki roto ki te poti kai, e maua ana ma Ue-nuku, a te mohio a Ue-nuku, ki taua manawa kainga ana eia, a no muri aia

(37)

i mohio ai ko te ate o tana tamaiti kua pau i aia te kai, he mea mahi nukarau e Turi ki roto ki te poti kai i kawea mai e te iwi hei kai mana ma Ue-nuku a ka riri a Ue-nuku, a ka waiata aia i tana waiata hei whakaoho i te iwi ka mea:

Tikina atu te tini o Nga-ti-ranga-tea
Whakataka mai, kia tini kia mano,
Kia ngakia, te mate o Oue-potiki
Ko reka te kai mua
Runa mai Rongo e
Ka runa ha i.

Ano ka rongo a Turi ki nga kupu o te waiata a Ue-nuku, ka haere aia ki tana poupou ki a Toto, ka tono i te waka nei i a Ao-tea kia homai ki aia, a ka riro mai taua waka ra i a Turi, ka eke ratou ko tana whanau me tana hapu, a i wareware i aia te tata o taua waka, te ingoa o taua tata, ko Tupua-horo-nuku, a ko te ingoa o tana hoe ko Kau-tu-ki-te-rangi, a ka utaina mai ki tana waka ki a Ao-tea te pukeko, te kiore, te po-whaitere, te moeone, te awheto, te kumara, te kaweka, te hue, me tona atua me Maru i maua mai e tana tohunga e Ta-po, a kihai ratou i roa mai ki te moana, ka tikona te waka nei a Ao-tea e Ta-po, a pohutu ana a Ta-po ki te moana i a Turi te whiu. Ka ngunguru ake te atua nei a Maru ka mea “Ki te mea ka mahue taku pori i a koe e kore tatou e tae ki Nuku-roa, tukua au ki te ama noho ai, a ka tae tatou ki Uku-rangi” a ka whakaae ake a Turi, ka utaina mai ano

(38)

a Ta-po ki te waka ki a Ao-tea, a ka u ratou ki taua moutere nei i te moana, i Mo-tiwhatiwha, a ka patua taua kuri nei a Ariki-rawa i reira, a na Pa-toru i kai taua kuri i taua mou-tere, a porangitia ana a Pa-toru mo tana kainga i taua kuri, koia i he ai nga whakaaro o Pa-toru, a rere haere ana aia i runga i tana waka, i a Te-ririro, a pau tonu atu ratou ko tana hapu i te parata.

Te-tahi korero ano mo te waka a Toto, e ki ana, i hanga te waka a Toto i roto i te awa nei i Tau-toru, a ka oti taua waka nei, ka tukua taua waka e Toto ki tana tama, ara ki te Ariki o te tamahine a Toto, ki a Turi, a ka mahia e Turi te komaru, ara te whakarite ano taua waka, a huaina ana te ingoa o taua mamari ra ko Mata-orua, a ka rere a Turi ki whiti marama, he whenua ano.

Ko te waha o te parata, ko te wahi i nga tuatea kino o te moana, ara ko te wahi e pari ai i a e timu ai te tai, ara ko te ha o te waha o te parata, o te atua o te moana, ka ha mai te ha ki waho, ka pari te tai, ka ha te waha ki te puku ka timu te tai, a koia ra te korokoro o te parata, ko te wahi o te tai e timu atu ai, a e pari mai ai ano.

Ka rere mai nei a Turi i Hawa-iki a ka u aia ki Whanga-paraoa, a ka tiria te karaka eia ki reira, a ka rere aia ki te Au-

pouri, a ka rere atu aia ki Ao-tea, a ka mahue tana waka ki reira, a kohatutia ana taua waka, a e tu nei ano, a ka haere aia ki uta, ki

(39)

te tuawhenua, a nana i hua nga ingoa o awa awa nei, a Ka-whia, a Maro-kopa, a Mo-kau, a Moa-ka-tino, a Tonga-porutu, a Mimi, a Wai-tara, a Wai-o-ngana, a Wai-whaka-aho, a Kau-poko-nui, a Wai-ngongoro, a Tanga-hoe, a Hinga-hope, he pahake nana i taua awa nei, koia te ingoa nei, nana i whakahua he ingoa mo nga awa katoa, atu ano i Ao-tea, a Pa-tea, a na Hou i whakahua nga ingoa o nga awa atu ano i Pa-tea a Wai-rarapa atu ana.

A i Pa-tea ka tiria te kumara e Turi, i te maara e kiia nei ko Hekeheke-i-papa, a ka kite aia i te pou a Kupe i whakatu ai i reira i Rangi-tawhi, a ka apua eia te oneone ki tana ringa ka hongia eia, a ka mea aia a Turi, he one pai taua one koia te ki e kiia nei mo te one pai “Ko te one i hongia e Turi” a ka patua taua kuri nei a Mata-waare i reira, a ka ngaro noa iho te tinana o taua kuri nei, haere rawa atu aia ki taua kuri kia topatia hei kai mana, kua ngaro, a ka whakapaea eia ki te iwi ka mea aia a Turi, ki tana tamahine ki a Tane-roa, “Na te tangata ranei, na te tamariki ranei taku kuri i tahae.” Ka rongoa tana tamahine a Tane-roa i awa kupu nei ka whati aia ka oma ki Papa-whero noho ai, a ka whanau ana tamariki tokorua i reira, a ka mea atu aia ki a raua “E nui korua, ara e tangatatia korua, na ano he kai ma korua, e nui ana i ra-wahi-rara o te awa i te kainga o taku tungane o Turanga-i-mua.”

Na Turi raua ko tana tama, i patu te iwi tupu ake o te whenua, ara te iwi

(40)

e kiia nei ko Te-kohikohi.

I nga ra o Turi e haere ai ki te ngaki i ana maara, ki te hi ika ranei, ki te keri aruhe ranei, ki te wero manu ranei, ka mahia eia ana mahi ki tana kainga, kei mohiotia e Te-kohikohi, ara e te iwi e hoa riri ana ki aia, kei te ngaro ke atu aia i tana kainga, ara i tana pa, a kia haere katoa ai ano hoki tana hapu i aia ki awa mahi nei. Ka mau a Turi ki te matuku, ka whakanohoia taua manu ki roto ki tana pa, a ka tangi taua manu, ara ka

penei na hu, hu, hu, ma taua hu e tia ai te tangata kei tana pa ano a Turi me tana hapu. Ka mea a Turi kia whakakahangia eia taua manu kia kaha ai te hu, koia aia i karakia ai i tana karakia nei ki taua manu kia kaha ai tana hu. Ka karakia a Turi ka mea:

Ko te matuku i hea?
Te matuku i Wai-aea
He matuku aha te matuku?
Matuku tiaki, tauaroa a ki
Tauaro a ki
Te whakarangona manawa
Te korero te whakarangona
E te wananga,
Whakatikaia kia tika
Whakatonu hia kia tonu,
Hau e kia tonu.
Ko te matuku i hea?
Ko te matuku i Wai-ngaongoro.

A ka tae a Turi ka karakia i tana karakia ki te awa i Tangahoe, i Hinga-hope

(41)

i Pa-tea, i Whenua-kura, i Wai-totara, a ka rongo taua matuku i nga kupu o taua karakia a Turi ka tino kaha pu taua manu ki te hu, hu, hu, i roto i te pa, a ka rongo te tangata haere atu ki te manuwhiri ki te pa i te wa o Turi ma e ngaro atu ana, ka wehi ratou a ka whati ka haere noa atu, i te wehi, e kore e tapoko ki te pa.

Ka noho nei a Turi i nga motu nei, a ka maharahara ki tana kainga ki Hawa-iki, ka manakanaka a roto o tana hinengaro ki Hawa-iki, a ka kaha pu tana aroha ki Hawa-iki, a ka porangitia aia, a ka rere aia ki roto ki te awa o Pa-tea whakamomori ai, a ka mate aia ki reira.

Ko te whare o Turi ko Matangi-rei, me tana maara kumara i Pa-tea, e tohutohungia ana i enei ra, a i nga ra o te orokotanga mai o te Pakeha ki reira e tu tonu ana ano nga kowhatu whakairo i ona rohe mo aua wahi, a e toru te kau topu o aua kowhatu pou i aua wahi ra e tu ana, a ko te wai puna a Turi nei ano i enei ra, a e inumia ana te wai o taua puna e te iwi o enei papanga.

(2)(8)

UPOKO IV

"Tena ia te waka o Kahu-ki-te-rangi
E kapokapo ana mai me he rau harakeke
Haere ra e pa, ka maka maka rimu
Kia hemo ake ai nga tapu i a hau
Homai ano koe ki te whakaaro e roto
Whanaunga ki matiti kia tapu e roto
Huha parikoriko i te ati a te atua Maori
E te tahu tuaki nga puha ka whiu
Ki te pari, e kui e, kapo kapo kau
Ou rimu, maku e whakakore te atua
Kiha kiha, maku e whakakore te atua
Whengu-whengu, o te roto hapara ra
Kaore te papaki e"

He waiata tangi.

(B7.B72)(180)(42)

KUPE RAUA KO TURI (NGA-TI-HAU)

Ko Kupe te tangata tuatahi nana i haere te nuku o te whenua nei o Ao-tea, a ko Mata-o-rua te ingoa o tana waka i eke mai ai ki tenei whenua ki Ao-tea, ano ka kite aia i te whenua nei ka hoki ano aia ki Hawaiki ka korero ki a Turi ki te pai o te whenua i Pa-tea a ka mea a Toto te poupou a Turi i te waka ma Turi, he rakau no te awa ko Tautoru te ingoa o te awa i tu ai taua rakau, ka oti te waka ia Toto te hanga ka mahia te kowhiti ko Mata-o-rua te ingoa o taua komaru, ka eke a Turi i taua waka ka rere i te moana u rawa atu ko Whiti-marama, ka noho i reira ka ahua tautohe ratou ko Po-toru, ka mea atu a Po-toru "Me rere nga waka ki te ra too." Ka mea atu a Turi "Kahore me anga ki te ra whiti." Ka rere mai a Turi, ka rere atu a Po-toru, a ka mate a Po-toru ki te Au-o-raukawa, ka rere mai a Turi a ka rongo aia

kia Maia e mahi kino ana, ka weti weti a Turi a panga ana a Maia e Turi ki te moana, ka eke a Maru ki a Maia, a ka rangona te reo a Maru i te wai, ka mea a Maru ki te waiho ahau i te wai ka mate katoa tatou, ki te mea ka eke atu ano ahau ki te waka ka u katoa tatou ki Nuku-taurua, ka rere mai ratou a u rawa mai i Kawatau i te tai ki te rawhiti, a ka haere ratou ma uta a tae noa ki Ao-tea, a waiho ana te waka i reira, a hanga ana te whare i reira ko Rangi-hunga-kau te ingoa

(Middle of Page 12 taken for Rata & Matuku)
(180)(43)

a tiria ana te karaka me te kumara i Pa-tea a hanga ana te whare i Pa-tea ko Rangi-tawhi te ingoa, a noho ana aia i reira, a kihai i roa ka tautetete raua ko Raumana i Pa-tea, a haere ke ana a Raumana he whenua ke noa atu, he motu ke noa atu, a noho ana a Turi i reira, a whawhaitia ana te iwi whenua o reira e Turi, me nga tangata whenua o nga wahi katoa i haere ai a Turi he mea whawhai aua iwi e Turi, a i mate a Turi ki Te ahu a Turanga, i Manawatu.

(B6.P281)(44)

KUPE
(NGA-RAURU)

I mua i te wa i hoe mai ai a Kupe ki tenei whenua he whenua kotahi a Hawaiki me te tua whenua, a nana i tapahi a nana i tu ai te moana i waenganui o aua whenua, a i te wa o tonu taenga mai ki konei he tangata ano i te tua whenua nei, ko Te Kahui toka, ko to Kahui-pou te ingoa o taua iwi, ko te ingoa o ratou rangatira ko Kehu ko Rehu ko Monoa, kahore he kai maori, he roi te kai a taua iwi i mua atu o te wa i kitea ai taua iwi e Kupe, ano ka kite ratou i te waka a Kupe, ka tino wehi taua iwi ki taua waka, ka u mai a Kupe ki tenei whenua he mea patu taua iwi katoa kia mate e Kupe, na Kupe te korero mo Aotearoa ki Hawaiki i hoe mai ai nga waka ki tenei whenua.

(48)

KUPE
(NGA-TI-HAU)

E kiia ana ko Kupe te tangata kua tae mataati ki tenei whenua, ara ki enei motu, a i haere tahi mai raua ko Hau, a ka u mai raua, rokohanga mai e raua, e kuteretere noa ana te whenua, e aioi noa ana, a i wehi raua a hoe tonu raua ki Wai-rarapa, ki te wahi toka o te whenua, ki te wahi i u, kihai i ngaueue, a ka waihotia eia ana tamahine i reira a Matiu raua ko Makaro, a ka tapaa e Matiu te ingoa o te tahi pa i reira. A hoki ana a Kupe ki Hawa-iki, i te mea i pouri ana tamahine ki a raua tamariki kei whakarerea e raua. Kihai a Matiu i hoki i a Kupe ki Hawa-iki, otira i haere ano aia i u ki runga ki nga maunga o Wai-rarapa me te tangi hoki aia i reira, a pokepoke katoa nga mea ana i pa ai ana ringa i te toto, a na reira nga tarutaru me te korari o te whenua, me nga ika katoa o te moana i te taha ki te mangai, me te taha ki te auru o Te-whanga-nui-a-tara i whero ai i nga roimata o Matiu. I haere a Kupe ki Pa-tea, a hongia ana te oneone o reira eia, a ka whakapai aia ki to reira oneone, a i mea aia kia noho aia i reira, a kihai i paingia taua whakaaro o Kupe e Turi, a kiia atu ana e Turi ki a Kupe me haere tonu atu aia a Kupe ki Nga-motu, a ki Wai-totara, a kihai a Kupe i whakaae, a ka puta i aia aua kupu nei “Hoki Kupe?” Na reira i kiia ai aua kupu nei hei whakatauki.

A i muri iho o aua kupu nei ka hanga nga pa e rua i Pa-tea, ko te ingoa o tetahi

(50)

KUPE
(NGA-TI-HAU)

Ko Rua-tiki te ingoa o tetahi o nga tama a Kupe, a ko Tai-apua te ingoa ano hoki o te tahi o ana tamahine a i whakamomori a Tai-apua i te pau whero i Tamure, a me muri iho o tana matenga ka haere a Kupe ki reira tangi ai, a he mea haehae eia e Kupe te kiri o tana rae hei maimai aroha mona mo tana tamahine, a ka heke te toto o Kupe ki nga toka o taua wahi, a

ka poke aua toka i te toto, koia aua toka i whero ai a taea noatia enei ra, a e rere te tangata i te waka i waho ake o Te-rarwhiti a ka titiro ki uta, e kite atu ratou i te whero o nga toka o uta i te taha taha o te wahapu o Te-whanga-nui-a-tara.

(51)

KUPE
(NGA-TI-HAU)

I te taha ki te tonga tu a auru o Te-whanga-nui-a-tara, ko te pari i te akau o te moana e kiia nei ko Te-tangihanga-o-kupe, koia ra te wahi i noho ai, a i tangi ai a Kupe mo tana wahine, mo te wahine i whakarere nei i a Kupe, a i tangi ano hoki ana tamahine, a i hahae ano i a ratou, koia ra te take i whero ai nga korari o taua pari ra, he whero no nga toto o aua kotiro, o nga tamahine a Kupe.

(52)

KUPE
(NGA-TI-HAU)

He whenua kotahi te tua whenua me Hawa-iki i nga ra o mua, i te wa o Kupe ki ano i tae mai ki enei motu, a nana na Kupe i topetope te whenua, i tu ai he moana i waenganui o aua whenua nei, a i te wa o Kupe i tae mataati mai ai ki enei motu rokohanga mai eia ko te iwi nei ko te Kahui-toka e noho ana i nga motu nei, a ko te ingoa o a ratou ariki ko Kehu, ko Rehu, ko Monoa, a kahore ke he kai a ratou i kai ai, he roi anake i mua atu o te wa o ratou, ki ano i kitea e Kupe, ano ka kite ratou i te waka a Kupe, a ka u a Kupe ki uta, a ka kite ratou i a Kupe, ka wehi taua iwi ka wiwi, a na Turi i patu taua iwi nei a te Kahui-toka, i te wa ona i tae mai ai ki enei motu i muri iho o te wa i tae matamua mai ai a Kupe ki enei motu. A ko Taki-tumu, tetahi ingoa, ko Oro-uta te tahi ingoa ano o te waka kotahi e kiia nei ko Horo-uta.

He korero na Kupe i Hawa-iki, mo tana whenua i kite nei i Ao-tea, koia ra te take o nga waka e ono i rere mai ai i Hawa-iki ki enei motu.

(Book II) (17)

HE WAIATA NA KURA-TOPE KI A TAKI-MOANA RAUA KO MARAMA

1. E rangi wai ua, ka wara wara
He rangi ngahu pea, he kai horo
E more i au ka tuku atu
Kowai kia piri i konei
Kura tope e noho atu ana
Te kuare naku mata i ara
I to nene i tokona na ihi
Tena a te hara i au he karu ke
Whaka(o) tona wairangi hoia kepea
Ko taku matakutanga i ata taia
Tino eke taku iti te pai tangata
Kokoe na e Mahu kei tahaki
Kaupane kei te whakarua moko
Mai te titiro kei te whakaatu au
Ki aku ringa me te ware tanata

He tangi mo Pehi (he wahine a Pehi).

U P O K O 5

2. Tena mata-riki huihui (whakakau) ana mai
Ko Pehi pea (a) tenei ka hoki mai
Hokimai e whae kia tirohia koe
Ho (O) tahuritanga hei mihi kau iho
I miro i a koe ki te kahu o runga
Ki te whakairo ra na hau
E Kahu-ngunu ki te-raru-a-tere
Nana (Nahana) i homai, i maunu atu ai
Nga pou o nga-tai-whakarongo
O te Taha-wai, ka takoto kino
Kei te one i Ranga-unu
Te kaha (kai) atu koe i a Te Uri(e)-hakari
I a Wai-ariki hei pou pou mo roto

He tangi mo Pehi (he wahine aia).

(B6.P204)(53)

KUPE
(NGA-TI-RUA-KA)

I eke mai a Kupe i tana waka ia Maha-hou-rua a i u mai aia ki Te-whanga-nui-a-tara, he rapu haere mai tana i tana wahine ia Kura-maro-tini he mea hoki i tahaetia a Kura-maro-tini e te teina a Kupe e Hotu-rapa, ka haere aia a Pa-tea, ka hore aia i kite ia Kura-maro-tini i reira, ka tu i aia tana pou i Pa-tea a ka hoki ano aia ki Whanganui-a-tara, a ka hoe aia ki Hawa-iki, na reira te whakatauki nei:

“Hoki Kupe e kore aia e hokimai.”

Ko Kupe te tangata tuatahi i tae mai ki enei motu a nana te korero ki Hawa-iki i hoe mai ai etahi o nga waka ki konei a ko

a Turi, na Kupe i wahi nga motu nei i tu ai te moana i Rau-kawa, i motu ke ai te Wai-pounamu, i motu ke ai te Ika-a-Maui, a nana ano hoki i wehe a Hawa-iki i motu ke ai taua

(21)(54)

whenua i enei motu, he mea hoki he whenua kotahi a Hawa-iki me enei motu i mua i nga ra o nga kahika, na Kupe i whakamoana nga moana i tu ke ai enei motu i Hawa-iki, a na Kupe i mau mai te kaka ki enei motu.

(55)

KUPE
(NGA-RAURU)

He nui noa atu te mohio o nga tohunga o mua ki te rererere i te moana, i te mea hoki i rere o matou tupuna i a ratou waka, mai ano i Hawa-iki, a tae noa mai ki enei motu a hoki pai noa atu ki Hawa-iki, he mohio no ratou ki nga hau o te tau, a ki nga whetu o nga marama tika e rere mai ai ratou i te moana, a he mea hoki ko nga wahi tika e rere atu ai ano i nga motu nei ki Hawa-iki, nei ano aua wahi e tohutohungia ana e nga uri i te taha ki a Nga-puhi, ara i Whanga-te-au, a i Whanga-rei.

Ko Kupe te tangata i tae matamua mai i Hawa-iki ki enei motu, ko etahi o te iwi e kii ana i rere mai aia ki te toro mai i tana wahine i a Kura-maro-tini i kahakina mai e te teina o Kupe e Hotu-rapa, a ko etahi kaumatua e kii ana, te take o Kupe i rere mai ai ki enei motu, ko tana teina i kohurutia eia, a kahakina ana te wahine o te teina e Kupe, a rere mai ai aia me te wahine me te hapu a Kupe ki enei motu, a ka kite a Kupe i te whenua nei, a roa roa ona i noho ai i konei, ka hiahia ano aia ki Hawa-iki, ka hoki ano aia ki reira, a rokohanga atu eia kua he te iwi, ara kua whawhai i Hawa-iki, a nana na Kupe i korero te pai o te whenua kua kitea eia a rere mai ana te tini o nga waka ki enei motu, a noho tonu atu a Kupe i Hawa-iki.

(56)

KUPE
(NGA-RAURU)

Ko Mata-hou-rua te ingoa o te waka a Kupe, i u mai a Kupe ki Te-whanga-nui-a-tara, i haere mai aia ki te rapu mai i tana wahine i a Kura-maro-tini, i oma mai i te moana i a Hotu-rapa, i te teina a Kupe, a kihai noa ake a Kupe i kite i tana wahine, a hoki ana ano aia a Kupe ki Hawa-iki, otira i haere aia i te tai tuauru a Pa-tea, a tu ana tana pou i reira hei tohu mona i taea aia ki taua wahi, na reira te kii nei “Hoki Kupe.” Hoki ana a Kupe ki Hawa-iki, koia ra te take o taua kupu ra “Hoki Kupe” mona mo Kupe kia hoki ki Hawa-iki, i te mea hoki e kore rawa aia a Kupe e pai kia noho noa atu aia he whenua ke i Hawa-iki, me hoki pu ano aia ki Hawa-iki, a na Kupe i tope ke atu te Wai-pounamu i te Ika-a-Maui, he mea hoki i ungutu tahi enei motu me Hawa-iki i mua, a na Kupe i tope i motu ke atu ai a Hawa-iki i motu ke mai ai enei motu, a na Kupe i mau mai te karaka ki enei motu. He puremu na Wai-raka koia aia i whakakowhatutia ai e tana tane e Kupe.

(57)

HAU RAUA KO TANE WAHINE
(NGA-TI-HAU)

He tangata ingoa nui a Hau i mua, a ko te ingoa o tana wahine ko Wai-raka, a pai atu ai taua wahine ki te tahi tangata ke atu ki a Weku, a oma ana raua ko Weku, a ka haere ka kimi haere a Hau i a Wai-raka. I haere mai a Hau i Tara-naki a ka Rangi-tikei mai a Manawa-tu, a tae noa mai a Hau ki te pito o nga maunga i Tara-rua i Wai-rarapa ra ano, a ka kite aia i a Wai-raka i reira, ka ka makuturia te wahine e Hau, a kowhatutia tonutia iho a Wai-raka, a e tu ra ano i te akau o te moana e akina ra e te awa heihei o te moana, a haere koa ana a Hau i te utu mona kua ea, a rarapa haere ana ana kanohi i tana uto kua poua eia kia tu tonu mai i te moana nui a Kiwa titiro pukana atu ai ki te amai o te moana nui. A na Hau i tapa nga ingoa o nga wahi katoa o te takiwa ki Wai-rarapa.

Na **iana** kia ata whakatapia atu te korero mo Hau. I rere mai te waka o Hau ki te rapu mai i a Wai-raka, a ka u te waka ra ki Whanga-nui, a ka tapotu a Hau ki uta ka haere aia i uta ka ahu ki Whanga-ehu, he tata no tenei awa ki te awa i Whanga-nui koia aia i mea ai e tae i ehu o te wai ana tahuna atu i taua awa nei a atu ano i Whanga-nui ki te awa i Whanga-ehu, koia te ingoa o taua awa nei i tapaa ia ko Whanga-ehu. Ka haere tonu aia ki te rapu i a Wai-raka, a ka tae ano aia ki te tahi awa, a he tata ano hoki no tenei awa ki Whanga-ehu, ki te mea ka hinga he rakau i aia te tua, penei e tao te kauru o taua rakau ra ki taua awa.

(57A)

Koia te ingoa o taua awa ra i papaa ai eia ko Turakina. Ka haere ano aia i te akau o te moana, he mea hoki e haere tonu ana a Hau i te akau o te moana, ara i te one i te takutai, a ka haere tonu aia, a ngenge noa, ka tae ano aia he awa ano, a ka tae aia ki taua awa ka tu aia ka kuhakuha tana manawa i te haerenga mai, ka mea ai he roa no tana haerenga mai, ara he nui mo ana tikeitanga ka tae ra aia ki taua awa, koia i tapaa ai te ingoa mo taua awa ko Rangi-tikei, ka haere tonu a Hau i te akauroa ra a ka tae ano aia ki te tahi awa, a he kitenga nona i te awa nei tu ai tana manawa i te oho rere ona i te kitenga atu o te wai o te awa i te kare ona e whiti, koia i tapaa ai ko Manawatu te ingoa mo taua awa. Ka haere tonu ai, a ka tae ki te wahi o te akau, ka whio te hau i ona taringa, koia i tapaa ai te ingoa mo taua wahi ko Hokio, a ko te awa i pahaki atu o Hokio i tapaa eia ko tana ingoa ano ko O-hau, he taunga iho nona ki raro noho ai i reira okioki ai, roa kau iho ano ka haere ano aia, a he ruha nona, koia tana tao i maua a taki ai ki tana ringa, koia te ingoa o te tahi awa i reira i tapaa ai ko O-taki. Ka haere tonu aia me te karakia haere, a ka tapu aia i te mana o taua karakia, koia i tapaa ai te ingoa o te wai ko Wai-me, ara he mehameha, he tapu nona, koia te ingoa o taua awa ko Wai-me, a ka haere tonu ano aia a ka kanaenae tana titiro kia kite ai aia i a Wai-raka, koia i tapaa ai te ingoa o te tahi awa i reira ko Wai-kanae, ka haere tonu a Hau

(57B)

a ka tae ki Te-paripari i te pito ki raro ki te tai tuauru o Tararua ki te moana, ka kite aia i a Wai-raka, a ka tu aia ka mea atu ki a Wai-raka “E Wai-raka, he mate wai toku, tikina he wai ki au” a ka haere a Wai-raka ki te utu wai mai mo tana tane, ka haere aia ki te wai me te tahaa i tana ringa, a ka tae aia ki te wai, a ka tonga hope te wai i aia, ka utu aia i te ipu ki te wai, ka karanga atu a Hau “Haere ano ki waho atu.” Ka haere atu ano a Wai-raka a ka tonga pokowhiwhi i aia ka tu aia ka utu i te wai ki tana ipu, ka tu a Hau ka karakia, a ka kowhatutia a Wai-raka, a tu tonu iho te wahine ra hei toka a e tu nei ano i enei ra.

(58)

KUPE
(TARA-NAKI)

I eke mai a Kupe i te waka nei i a Mata-hou-rua, a i u mai aia ki Te-whanga-nui-a-tara, he rapu mai tana i tana wahine i a Kura-maro-tini, i kahakina e te teina o Kupe e Hotu-rapa, ka haere a Kupe a Pa-tea, a kihore kau aia i kite i tana wahine, ka whakaturia te tahi pou eia ki reira, a hoki ana aia ki Te-whanga-nui-a-tara, a hoki tonu atu ki Hawa-iki, koia te take o nga kupu nei “Hoki Kupe? e kore aia e hoki mai” a koia te tangata tua tahi mai ki enei motu, a nana te korero ki te iwi i Hawa-iki i rere mai ai etahi o ratou i nga waka i rere mai nei ki enei motu, a ko Turi te tangata i u mai ki konei i muri mai o Kupe, i u mai a Kupe i runga i tana waka i a Ao-tea.

Na Kupe i tope te Wai-pounamu i motu ke ai i te Ika-a-Maui, a nana hoki na Kupe i motu ke atu ai a Hawa-iki i enei motu, he mea hoki, ko enei motu a ko Hawa-iki he whenua kotahi i mua, a na Kupe i tu ai te moana i waenganui o nga motu nei, a nana hoki te kaka i mau mai ki enei motu.

(58A)

RERAU-MATUA
(NGA-TI-HAU)

E ki ana nga uri a Turi, i whanau te tangata tuatahi i te po, a ko te ingoa o taua tangata ko Rerau-matua a i te wa ona i ahua, kahore kau he wai o te ao nei a ko te tangata tuatahi te ao, ara ko te ra o Miru-tau, a whakauatia ana aia, a tukua ana ki te Reinga, koia i tupu ai a Papuke, raua ko Mahara, me Herenga-nuku.

(34)

KO TE TANGI A NGATOKORUA WAHINE A POHARAME
(TE WHITI-O-RONGOMAI)

(Tera) Ra te pokohu (e) tauhere pu ana (ana mai)
Te titu (tara) ki te maunga
Tirotiro kau au kei whea ra e

Homai e Tuhi, e - i
Homai e Tuhi
Te tioro o te ehu
Pakia mai ra

Ki to taina ia e - i
Kowai au e hine (tama)
Ka kite whiripo atu
Te tao rere puku

Ki a tina (tiro) i roto ra e - i
Haumai e hine (te hoa)
Ka whakatu haere
Nga papawharekura

I waho (roto) Murupu e - i
E kore taku ipo
E hei ki te kahu (kakahu) Maori

Me whakaputa (koe) ra - i
Me whakaputa koe
Te kahu o Mereana

Te huia i Tararua e - i
Te toroa i te moana
Kia pai atu koe
Te haere ki raro ra
Kia poiри (powhiri) mai

Ki o matua
Kia noho mai e
I runga te **tamira**
(i te roro o te whare)
Kia marama e - i

Te whakamau ki a whiti
Ki a au e hine (te hoa)
Ki a waiho koe
Hei kumekume mai
Mo te ko aho pu e – I
Hei nui mo te rau – e (u – e)

(Book 16)(60)(173)

U P O K O I V

(Copy of Taranaki Book got by me at Tataraimaka in the
Taranaki War)

KO TE KAHUI-PAU TENEI (NGA-TI-RUA-NUI)

Ko	Pau-tini
Ko	Pau-hena
Ko	Ngarue-tapu
Ko	Ngarue-tuturi
Ko	Ngarue-patiki
Ko	Tawa-kihia
Ko	Tawa-rakea (tana tama)
Ko	Waikara-nui-a-ngarue
Ko	Rangiroa
Ko	Tuna hore (tana tama)
Ko	Tamatea nga para
Ko	Tamatea-rua ponga
Ko	Ngana (tana tama)
Ko	Te Ariki rae awa (muri iho)
Ko	Tama-uru-ahu
Ko	Rangi pu ranga
Ko	Tama hapa (tana tama)
Ko	Mango taki ora

Ko Kato reinga (tona taina)
 Ko Nuku-ara-mona (tana tama)
 |
 Ko Tumae porangi
 Ko Taanewa
 Ko Tuna e rapa
 Ko Tuna e raruhi

Ko te putake tenei o Tama ewa

Ka moe a Tuna-i a-Hine (tana tama)
 |
 Ko Tama Koko (tana tama)
 |
 Ko Taraputa (ta Taraputa)
 |
 Ko Hine-wai (tana tama)
 |
 1. Ko Tawake-rewa
 muri iho: 2. Ko Tawake-tautahi
 muri iho: 3. Ko Tawake-renga
 muri iho: 4. Ko Tawake-paua
 muri iho: 5. Ko Tawake-haranui

(B16)(61)

Ta Tawake rewa:

No. 1.	Ko	Pokai Kino (tana tama)
	Ko	*Rangi-maru-kore
to muri iho:	Ko	Tuharo
to muri iho:	Ko	Manga o taki ora

*Ta Rangi maru ko:

Ko	Aiparea (ta Waipare)	
Ko	Tamawero	
muri iho:	Ko	Te Ohu

to muri iho:	Ko	Maeke
	Ko	Te Mokai == tana wahine
	Ko	Kura Kai ata
tana:	Ko	Makura ta(e)hau
tana:	Ko	Hera rawea

Muri iho i a Makura te hau:

	Ko	Rito (tana ko)
		Ngaunga
	Ko	Mata te motu nui

Ka timata i to Manga o taki ora aitangi i a Rangi maru kore:

muri iho:	Ko	Te Huinga
muri iho:	Ko	Te Rangi pua wa
muri iho:	Ko	Te Po
	Ta	Te Rangi pu awa
	Ko	Rangi tokona (tana tama)
	Ko	Te kena kena
muri iho:	Ko	Karamaene
muri iho:	Ko	Taka ratai (ana tamariki)
	Ko	Nu
		Ropata tarawa
		Hepata te po
	Ko	Hore
	Ko	Weti-kau (muri iho)

(B16)(62)

muri iho:

Ko	Hine puku (tana tama)
Ko	Te rou onga (tana tama)
Ko	Arapera

Ka mutu i konei tenei hunga tokomaha, kotahi ano, no te hapu
kotahi.

Ka timatia i a:

	Timua-takotako (tana tama)
Ko	Tama rau mata hiwi (tana tamahine)
Ko	Upoko kino (ana tama)
Ko	Toa kahoki
Ko	Tatarau

Ko te putake tenei o Nga-ti-hinga, o Nga-ti-uenuku.

Ko	Tuawa (Ka moe i a — Hine-taha)
(tana tama)	Ko Ngahuru tu awa
	Ko Tu awa
	Ko Tu era (tana)
	Ko Kura kai ata

Ka mutu mo nga tupuna, mo nga matua i konei.

(63)

PROVERB FOR THE TRIBE AT WAI-TARA (PUKE-TAPU)

1. "Nga tohe parae o roto whenua-aia."
Mo nga maara, me nga whatinga roi.
2. "Te kai a Rakei-tiutiu purutia ai titamore o Raro-tonga."
Kei tukua noatia tau wahi o te whenua.

NGA WHARE KORERO A TE KAHUI-TU I TAUAI WHENUA NEI I WAI-TARA

Ko Poroporo-tapu
Marua-rua
Uro-weka
Puke-taua
Rama-roa

NGA WHARE KORERO A TE KAHUI-RANGI I TAUAI WHENUA AI

Whare-kura
Te manu whaka-ngunu
Te mutunga-o-te-rangi
(*Ko te whare tuatahi tenei i hanga ai taua iwi nei.*)
Te rua-o-rangi-whaka-umu
Whati whati

NGA WHARE A TE KAHUI-TAWAKE O REIRA ANO

Pu-karamu
Te motu-tapu
Mata-raina

NGA WHARE KORERO O AUA HAPU E TORU NEI O ROTO O WAI-O-NGANA

Hau-roro
Rangi-ata

O-tangi-moana
Tu-parae
Rangi-toto
Puke-kura
Tai ra-kewa-nui
Uru-mahie-roa
Taniwha-puku-roa
Te uru-o-manono
Te taheke
Te koutu

(64)

A TE WHARE KORERO ANO O AUA IW E TORU NEI I ROTO O WAI-TARA

Tawiri-o-papa

TE WHARE A WIREMU KINGI

Ko te Rohutu, a na Te kahui pou taua whare i te taha ki te hau raro (*north*) o te awa o Wai-tara.

(B6.P203)(69)(70)(71)

MARU
(PUKE-TAPU)

Nga ara korero mo Maru i roto i nga upoko korero.

Ka titiro iho a Maru i tana kainga i te rangi ka kite aia i te taro e tupu ana i wairua he roto wai i mate (mata) te ra, a ka kimo tana kanohi, ki a Maihi (Maiho) ki te tangata e noho ana i Hawaiki a ka mea atu a Maru ki aia kia Maiki, e tupu mai ra te kai reka nei te taro, a ka tahuri tana mata ka titiro aia ki te wahi i tupu ai aua taro, ka mea atu ano a Maru ki a Maihi, haere ki te kimi i te taro ra, ka haere a Maihi a ka kitea eia te taro ka maua mai eia ki Hawaiki.

(B17)(7)

UPOKO 7

HE TANGI WETEWETE

Upoko Tuatahi

He tai he tai manokia,
Ka wetewete i te whiwhi
He tai manokia taina,
He tai mano ka wetewete
I te hara,
He tai manokia he i e a.

Upoko Tuarua

Hutia mai te whiwhi,
Hutia mai te hara
Wetea mai te tapu,
Wetea rapea kia mawetiweti
Tawhito te rangi
Ka taea nga tapu e a.

Upoko Tuatoru

Ka taka te po,
Ka taka te po e hi a.
Ka taka te po,
Ka taka te po e hi a.
Ka taka te po
Hei runga nei tetahi ao
Hei raro nei te tahi ao
Po ki te pua tipua manea
Ka taka te ao
Po ki tawhito tetahi ao,
Tipua a manea tetahi ao i a.
Ka taka te ao i a.
Ka taka te ao
Ka taka te ao e a.

Upoko Tuawha

He tiahka rere te tapu,
Ka rere te ha

(B17)(46)

HE TANGI WETEWETE

He rangi tapau atu ki runga ki te whakaroa
Kirikiri aha makapaea, tena tiaha ka whano
Tena tiaha ka rere, tena tiaha nga korero
Ko tiaha ka whano, ko tiaha nga parapara
Haere ki te rangi tutu ai, awhiwhio ai
Pokaikaha ai, tena tiaha nga korero
Ka hu aku tapu, ka noa aku tapu
Ka ra runga runga, ka ra raroraro
Nei tiri kirunga kia watitirirua-takataka
Whangaia te whetu me te marama
Wa te taka noa nga tapu

Upoko Tuarua
Te tiri, e Ngainui, e Ngai-roa, Ngai-tuturi
Ngai pepeke, ko Toi, ko Rauru, ko Tahatiti
Ko Ruatapu, ko Tama-ki-te-ra-kai-ora
Tiri ana oti, tiri ka whano.
Te tiri o nga korero, te tiri o nga wananga

I te wa e whakahua ai te tohunga i nga kupu o te upoko tuawha i enei kupu “He tiaha” ka tu maro aia, ko te uma katoa e tu tahanga ana, ko te kakahu i te hope anake mau ai tatu noa ki nga waewae, ahu atu i te hope puta noa ki runga ki te mahunga, kahore kau he kakahu, a ka ahu te titiro o te tohunga ki te rangi, me te totoro atu nga ringa ringa whaka runga, ko te kapa o nga ringa kia anga whakarunga.

A ka tae ki nga kupu o te upoko tuarima, ka makere te kakahu i te hope o te ariki ka tu ata-hanga kau aia ka whakahua i te kupu nei na “Te tiri e Ngai nui”, ka mau tonu tana tu maro, me te titiro ki runga, ka tahi ka uwakiwaki ana ringa ringa tetahi ki te tahi, a ka whaka hua aia i nga ingoa o nga atua, ka kukuti nga ringa ringa, a ka mahora ano, i te ingoa o ia atua o ia atua, ana whakahuatia eia ka kutia ana ringa te tahi ki te tahi.

(B17)(47)

I te mea e karakia ana te tohunga i nga kupu o ana karakia, ka tu maro mai nga tangata e wetekia ana i te tapu me te anga mai o ratou kanohi ki te tohunga, a ka tae te tohunga ki te wa e wharoro ai ana ringa, e titiro ai aia ki te rangi, ka mahi pera ano hoki aua tangata, a i te wa ano hoki e kukuti ai te tohunga

i ana ringa ringa ka pera, ano hoki ratou tauira pono ai ratou katoa ki nga ahua mahi a taua tohunga e whakaahua ai te aro o tana tinana kaha, me te whakatau atu ano hoki ratou i nga kupu o te karakia e karakia ai taua tohunga.

Ma tenei tu tohunga, ma te ariki wetewete i te tapu e mahora atu ai te taonga a te iwi ki aia, te kakahu noa, te pounamu, te niho mako, me nga taonga nui o te Maori.

(73)

TE KAHUI-RERE
(NGA-TI-HAU)

He tangata mohio, a he tangata kaha a Uenga-o-te-rangi ki te rere a manu, a he mohio pera ano hoki te Tu-waka, a Tamororo me Maru me Uke-were. Ko Rehua, he tangata aia otira he atua, a ko ona kainga ko Tupu-o-te-rangi, ko Tawhito-o-te-rangi, a e pera ana te ahua o aua kainga nei me nga puke, ara me nga tihi o Hikurangi.

I noho te tamahine a Rehua a Taki-ao-te-rangi i a Tu-kai-taua, a he mapu-puni nga taringa o Rehua, a na Ngongo nga taringa o Rehua i pupuhi a roto ki tana pu-tara ki a Koringotangi-roa, a puare ana nga taringa o Rehua, a rongo ana ano aia i te reo tangata, me nga turituri o te ao nei, a te utu mo taua mahi ana nei, hoatu ana a Taki-o-te-rangi, hei wahine ma Ngongo e Rehua, a ka riri a Maru mo te rerenga o taua kotiro hei wahine ma Ngongo, i te mea kua moea taua kotiro e te tama a Maru e Tu-kai-taua, a ka tukua e Maru te awhato me te moe-one, me te kau-waha ki te maara a Rehua hei whakatenga i a Rehua mo tana kotiro i tukua nei eia ma Ngongo.

Ko Moana uruuru te mokopuna o Rehua, a mate katoa te maara a Rehua, a ka tahi ra ano a Rehua raua ko Maru ka tu ka pakanga kia raua, a ka mate a Maru, a ka whati aia i a Rehua, a i aia e whati atu ana i a Rehua, ka marere tana tapau moenga i aia, ara te tapau e kiia nei ko Waikopa-o-te-rangi, a ko te ingoa o a raua parekura ko Taruru. Ko Tao-oioi, a ko Whitianga-te-ra a ka whati a Maru ki roto ki te toka nei ki a Toka-wa-it i a ko te pepeha mo Rehua raua ko Maru koia nei:

“Ko te ika o Taki-ao-te-rangi-kai-taua, a Maru

(74)

raua ko Rehua, ko te ika o Ware-paia, te uru o Tawhiti-nui, ko te wahine tena i kai taua ai te Ao, ko te ika o Hine-nui-te-po. Ka mate a Pikari-nui, ko te ika o Oranga-nui, ka mate a Kewa, ki roto ki Ruaki-pouri. A no tana whare i Toka-whiti, a Maru i karakia ai i ana karakia mana.”

(RTMSS)(75)

TE-KAHUI-RERE ARA TE RAURU RERE RERE A

TE WA-ITI, KA RERE TE MANU I TE RA

(NGA-RAURU)

Marama rama ana tatu o te rangi
Ko te whakatuki tenei o te manu i te ra,
He atua ko tona whare, ko whare totoka
Ko te uira ka papa i runga i te rangi
Ko te kainga o te manu i te ra,
Ko te puke Hiku-rangi
Kihai i tae te maku, (he kino maku),
e te Huhu, e te Waikura ki tona whare

I rere a Te-uenga o te rangi, i rere a Tuwaka, a Tama roro i rere a Maru, i rere a Rehua, he tangata pai aia, ko tona kainga ko Tupu o te rangi, ko Tawhito-o-te-rangi. Ko aua kainga e rite ana ki te puke Hiku-rangi.

Ka noho a Taki ao te rangi, te tamahine a Rehua i a Tu-kai-taua. Na ka turi nga taringa o Rehua. Ka puhia ki te pu e Ngongo, ko te ingoa o taua pu ko Korongo tangi roa, ka rongo nga taringa o Rehua ki te korero, ka hoatu e Rehua ko Taki o te rangi kia Ngongo hei wahine mana, hei utu mo ana taringa i mahia nei e Ngongo. Ka riri a Maru ki a Rehua, ka tukua te awhato, me te moeone, me te kauwaha ki waenga

(RTMSS)(76)

ki te maara o Rehua ki Moana uruuru, ka mate te kai a Rehua, ka tahi a Rehua raua ko Maru ka whawhai, ka turakina a Maru ka hinga ka arumia a Maru e Rehua. Ka taka te teinga (whariki) o Maru, ko Te-whakopa-o-te-rangi taua whariki. Ko nga parekura a Rehua, ko Taruru, ko Ta-oioi, ko Whitianga te ra, ka rere a Maru ki roto ki Toka Whaiti (he kowhatu).

Ko te whakatauki mo Rehua raua ko Maru:

Ko te ika o Taki-o-te-rangi
Kai taua a Maru raua ko Rehua.
Ko te ika o Whare pai-ata uru o Tawhiti-nui
Ko te wahine tena i Kai taua (puremu) ai te ao
Ko te ika a Hine nui te po ka mate a Pikara-nui
Ko te ika a Oranga-nui ka mate a Kewa
Ki roto ki Ruaki-pouri (*a house*) e kore (karakia) mai
Ana a Maru i Toka-witi (whiti)

Tama-aewa-rere-rangi ka puta ki waho a Rakei-wananga-ora
ka haere i te whenua kahore i rere, ta:

Rakei wananga ora	Ko
Te Kahui Kapua	Ko Kapua nui
	Kapua roa
	Kapua tautahi
Kapua paia	= Kahu pingao
Te Au-roa	tana ko
A-pe-roro	tana ko
Nga iwi	tana ko
Tau o te rangi	tana ko
Aperahama Parea	

Pau katoa Nga-raru ki roto ki tenei kawai.

(77)

TE-MANU-I-TE-RA
(NGA-TI-HAU)

He iwi ano tenei tangata a Te-manu-i-te-ra, a he tangata nei
ano aia, a tona kainga kei te maunga i Hiku-rangi. Nui noa nga
kino o te ao nei, kihai rawa i tae te pepe me te kura anu ki tana
wahi i noho ai, a ko Totoka te ingoa o tana whare, i te mea he
ahua atua tona ahua i a te mano tangata o te ao nei, a rapa ana

te uira o te rangi ki tona whare kanapa ai, a kahore kau, he kino e pa ki taua whare. Koia nei te korero mo taua whare:

Rere, rere a te Awa-iti
Ka rere Te-manu-i-te-ra
Maramarama ana,
Taku o te Rangi.

He tangata humarie aia, he pai noa iho ki te ao nei tangata, a ko ona hoa ko Uenga-o-te-rangi, ara he hoa noho tahi raua i ta raua kainga kotahi, no te mea he tane nga tahi raua, he tangata tapu raua, kihai i moe wahine, a he tangata mohio a Uenga-o-te-rangi ki te rere a Maru, me Tu-waka, me Tama roro, he tangata pera tahi ano hoki raua, a me Maru he mohio ano hoki aia ki te rere a manu, ara he mohio ki te rere i te takiwa o te rangi e hara i te kaha haere i te whenua anake te mohio me te kaha, a ko Rehua, he mohio pera ano tana me a Tu-waka ma, he tangata pai a Rehua, he marie me te atawhai ki te iwi me te whangai i te pani, me te tiaki i te tutua, a ko tona kainga i noho ai ko Tupu-o-te-rangi, ko nga kaweka tawhito o te rangi, a he pera me Hiku-rangi te ahua, me te pai, me te kore o

(78)

kino o reira, me te kore pepe, me te kura-anu o reira.

Ka noho te tamahine a Rehua, a Taki-ao-te-rangi i a Tu-kai-taua, a he turi ana he mapu puni nga taringa o Rehua, kaore aia e rongo i te reo tangata, a he mea pupuhi a roto o ana taringa e Ngo, ki tana pu-tara ki a Koringa-tangi-roa, a he roa noa atu te wa o Ngongo i pupuhi ai ki nga taringa o rehua, a ka ora ano nga taringa o Rehua, a ka rongo ano aia i te reo tangata, a ka ora nei aia a Rehua, ka tae aia ki a Taki-o-te-rangi, whakamoea ana eia hei wahine ma Ngongo, hei utu mo ana taringa i whakaorangia nei e Ngongo, a ka riri a Maru ki a Rehua, mo tana tukunga i a Taki-o-te-rangi ki a Ngongo, no te mea na Tu-kai-taua, na te tama a Maru taua wahine, a ka riri nei a Maru, a kia raru ai, ara kia tengai a Rehua, ka tukua e Maru ki nga maara a Rehua, te awhato, me te moe-one, me te kau-waha.

Te ingoa o te maara a Rehu ko Moana-uruuru, a ka mate katoa nga kai o te maara a Rehua i aua tiri mea i tukua nei e

Maru ki taua maara, a ka kekeri raua, a ka mate ko Maru, a ka whati ke atu aia i a Rehua, a ka marere tana Wa-kopa-o-te-rangi ara tana takapau moenga i aia, a he tini nga parekura a raua ki a raua. Ko etahi enei o nga ingoa o aua whawhai, ko Taruru, ko Tao-oioi, ko Whitianga-te-ra, a ka whiti a Maru ki roto ki te toka ki a Toka-whaiti, a ora atu aia ki reira i tana hoa riri.

(79)

Ko te pepeha mo Maru raua ko Rehua koia nei:

Ko te ika o Taki-o-te-rangi
Kai taua a Maru raua ko Rehua

ara, te tikanga o enei kupu e mea ana na te ngangau tautohe a Maru raua ko Rehua, i tu parekura ai raua.

A na te he a Whare-paia, te uri a Tawiti-nui i kai taua ai te ao.

A na te he a Hine-nui-te-po i hinga ai te parekura i Pakirā-nui.

A na te he o Oranga-nui i hinga ai te parekura o Kewa, i te ara Ruaki-pouri.

A i karakiatia mai e Maru ana karakia tapu i Toka-whiti, i te toka kanapu a Maru.

He nui ano nga pepeha mo aua tini tohunga nei, otira hei aha koa i tuhia ai ki tenei wahi, kaati me waiho era mo nga rangi ake.

(80)

TURI
(NGA-TI-HAU)

Ka rere mai nei a Turi, a ka tae mai ki Pa-tea, a ka u ki uta, ka patua te iwi o te whenua ake o te whenua e Turi ma, a ka moti taua iwi, a ka tu te whare o Turi i reira, a ko te wai a Turi e kiia ana, i mea a Turi ko te wai o taua puna i rite ki te wai o Kimihia i Hawa-iki, a ka noho a Turi i reira, a ka pouri aia ki tana kainga i Hawa-iki, a ka whakamomori aia ki te wai, a mate ana aia, mate rawa ake koa kua tino kaumatua aia.

(Chart 5)

U P O K O 8

Rirori e, i rangi ata ra
Kei te whakahou a mahi
Kei te wete wete tiri i aka
Ka tata te huaia
He mahinga hou
E i puanga
I raro ra i keu keu ai

He tito aroha.

(81)

TE-KURE MAI I TE PO (NGA-TI-HAU)

Na te Kukune te Pupuke
Na te Pupuke te Hihiri
Na te Hihiri te Mahara
Na te Mahara te Hine-ngaro
Na te Hine-ngaro te Manako
Ka hua te wananga
A ka noho a wananga
A Rikoriko ka puta
Ki waho ko te Po
Ko te Po-nui
Ko te Po-roa
Ko te Po-i-tuturi
Ko te Po-i-pepeke
Ko te Po-uriuri
Ko te Po-tangotango
Ko te Po-wawa
Ko te Po-te-kitea
Ko te Po-te-waia
Ko te Po-i-oti atu, ki-te-mate

A kahore kau he ao, ara he marama o te ao nei, kahore kau he kanohi e titiro kau ai i te ao nei, he pouri anake, koia te ki nei:

Oti atu koutou ki te Po e.
Na te kore i ai
Ka puta ki waho
Ko Te-Kore-te-whiwhia
Ko Te-Kore-te-rawea
Ko Hopu-tu, ko Hau-ora
Ka noho a Hau-ora
I te atea, ka puta
Ki waho, ko Te-rangi
Ko te Ao marama e tu nei

(82)

Ka noho a Rangi
Ka teretere noa i
Runga i te Whenua
A ka noho a Rangi
I a Te ata tuhi
Ka puta ki waho
Ko Te-marama
A ka noho ano a Rangi
I a Te werowero
A ka puta ki waho
Ko Te-ra, a kokiritia
Ara ki runga hei
Pu-kanoho mo Te-rangi
A ka tau, ka aro
Te-rangi, ka noho
A Rangi i a Atea
Ka puta ki waho
Ko Te-ata-tuhi
Ko Te-ata-rapa
Ko Te-ata-mahina
Ko Te-ata-i-hiku-rangi
Ka noho a Rangi
I a Hawa-iki
Ka puta ki waho
Ko Taporapora
Ko Tau-whare-nikau
Ko Kukupara
Ko Wawau-a-tea
Ko Whiwhi-te-rangi-ora
Ka noho a Rangi
I a Papa-tu-a-nuku
Ka puta ki waho
Ko Ru-nuku
Tana ko Ou-poko

(Unpaginated)

TAMA-RAKEI-ORA

(Find this and put it next to Page 84 English and 85 Maori of Vol VIII.)

(83)

Tana ko Rua-tapu
Tana ko Rua-tawhito
Tana ko Rua-kai-po
Tana ko Ngae
Ko Ngae-nui
Ko Ngae-roa
Ko Ngae-pae
Ko Ngae-tuturi
Ko Ngae-pepeke
Ko Taha-titi
Ko Rua-tapu
Ko Toe
Ko Rauru
Ko Tama-rakei-ora

(Find out the genealogy for Tama-rakei-ora and put in here all that follows after Tama-rakei-ora.)

(84)

KA TIPU MAI I TE PO (NGA-TI-RUA-NUI)

I tipu i te Po
I kune i te Po
I whiwhi i te Po
I hoake i te Po
Hoake ki te Ao-marama
Ka tipu te Wai
Ka tipu te Whenua
Ka tipu te Atua
Ka tipu te Tangata
Na te atu i whakatipu
Ko Tura-kanga
Ko Hinganga
Ko Takotoranga
Ko Tuturitanga
Ko Pepeketaunga
Ko Wherohanga
Ko Hunenga
Ko Rekanga
Ko Pia
Ko Ware
Ko Hua
Ko Waka-ki (puipu i ipuipu)
Ko Waka-rahirahi
Ko Wai-waho
Ko Ao-marama
Ko Te-atua

Ko Te-rangi-e-tu-nei
Ka noho i a Papa-tu-a-nuku
Ka puta a Tane-whakarongo
Ko Tu
Ko Tanga-roa
Ko Ru-
Ko Ou-poko

(85)

Ko Tao
Ko Putanga
Ko Tauira
Ko Ao-marama
Ko Kore
Ko Rei-teku
Ko Kore-te-wawai
Ko Kore-te-whiwhia
Ko Kore-te-rawea
Ko Kore-oti-atu-ki-te-kore
Te-whaia-te-kore
Te Kore-aho
Te Kore-manu
Te Kore-tapu
Te Kore-tauira
Ko Te-putanga
Ko Tauira
Ko Te-ao-marama
Ko Kore-te-paheke
Kore-te-whatu
Ko Whatu-turu-kumea
Ko Whatu-takina
Ko Whatu-kaia
Ko Whatu-ka-rewa
Ka Rewa-ki-hia-maroke
Te-kore-te-whiwhia
Te-kore-te-rawea
Te-kore-te-oti-atu
Oti-atu-te-kore
Te ho ki te Kore
Te mana te Kore
Te waia te Kore
Ko Maru tukua a Reinga
Ko Maru tau tukua a Reinga
Ka whakawaia anake ki te ao
Ko Te-ao-tawhito
Ka pa te mate ki te tangata

(106)

U P O K O 9

Tangi porutu
Ki te whata kaupapa
Mate rawa i au
Nga toka wai tu
I konei e tu tahi ana
E ako ana
Kite kau te kai

He tito aroha.

(This is to follow 99)

(86)

WHAKAPAPA A TURI (NGA-TI-RUA-NUI)

Ka noho a Huia-rei i a Tai-hua-tahi. Ka puta ko Rua-rangi, ka moe a Rua-rangi i a Rongo-wa-roa, ka puta ko Ha-tanga-i-mua, muri iho ko Rakau-maori, ka noho a Rakau-maori i a Reinga-rangi, ka puta ko Rua-mua, ka noho a Rua-mua i a Teina-tapu ka puta ko Rongo-tea-tau-karihi. Ka noho a Rongo-tea-tau-karihi i a Runga-me, ka whanau ko Rongo-te-a-rima-maramea. Ka moe a Rongo-te-a-rima-maramea i a Runga-taua, ka puta ko Turi, ka moe a Turi i a Rongorongo ka puta ko Taranga-i-mua, tana ko Tama-tea tana ko Hiku-ao, tana ko Haere-ao, tana ko Te-ih, tana ko Te-mana, tana ko Te-tapu, tana ko Maru-tuna, tana ko Maru-wehe, tana ko Maru-aitu, tana ko Maru-ariki, tana ko Hiko-rangi, tana ko Ratua-o-te-rangi, tana ko Rangi-taumai-i-waho, tana ko Rangi-paki-uri, tana ko Rangi-hikaka, tana ko Maru-aia, tana ko Rake-kowhera, tana ko Te-koratu, tana ko Te-ao-makiri, tana ko Tau-tope, tana ko Toipu, tana ko Kaia, tana ko Rangi.

Ka puta i a Rangi ko:

Matao

Keo

Here-pu

Ta Kaia ano ko Rere.

Ka moe a Rere i a Hipango ka puta ko:

Hipango (tamaiti)

Wata Hipango

(87)

NGA ATUA ME RANGI

(NGA-TI-HAU)

Ko nga atua nga mea kua noho ake i mua atu i te putanga mai o Rangi, a ko nga atua nga mea tautohito mai o nga mea katoa, no te Po nga atua, a ko era kua noho noa mai i te pouri, no muri mai ko nga atua o te ao, ko Whatitiri ma, ko Maru ma, ko Tanga-roa ma, ko nga atua kikokiko hoki, ko enei e ngau kino nei i te tangata, a e kongenge nei te tangata a ka mate, a ko nga atua potiki, no muri iho enei i te hanganga o te tangata, me nga atua e patu nei i te tangata, i a Ru-moko ma, i a Uruta ma, kei nga rangi i runga nei aua atua nei e noho ana, ara ko o ratou wahi e noho ai i mua i te wa o te oroko hanganga o ratou i runga i nga rangi ngahuru, ara i nga rangi tuarea, i nga rangi maha noa atu, ko nga rangi e kiia nei he tua-reia.

Ko te rangi tua tahi i runga ake i a tatou nei, he rangi piwata noa iho, kaore e pouri, e marama ana ki te titiro atu i raro nei, a kei raro mai o taua rangi hiatahi nei te ara o te Ra me te Marama e rere haere ai, a te rangi i runga atu o taua rangi nei, ko te rangi tua rua he rangi mo te ua, mo te kohu, mo te wai, a te rangi i runga atu, te rangi tua toru, ko te rangi a te hau, a te rangi tua wha, ko te rangi o nga wairua, te rangi tua rima ko te rangi o te ao marama, a ko nga rangi i runga atu, ko nga rangi o nga atua nui o te Ra, a ko te rangi tua ngahuru ko te rangi a Rehua, ko te tino rangi

(88)

pai taua rangi o nga rangi katoa.

E kia ana ano ia etahi o o matou tohunga ano o tenei iwi o Nga-ti-hau, ko te rangi tua tahi he rangi mo te Hau, te rangi tua rua mo te Ao Kapua, a te tua toru o nga rangi ko tera i Tekikorangi, ara i te takiwa o te ao nei, te tua wha o nga rangi ko Papa, ko te take mai ia o te Ao nei, a te rangi tua rima ko Teroto, ara ko te take mai ia o te ua, o te kohu, o nga wai katoa i te ao nei, te rangi tua ono ko te rangi ia o nga atua, a he pera katoa nga rangi atu ano i reira a tae noa ki te tua rea ki to Rehua, ko te rangi pai atu ia o nga rangi katoa, ko to Rehua ko te tua rea o aua rangi katoa nei, a ko Rangi i takoto pu i runga i a Papa, a ka hore kau he pumahu o raua e tupu ai te taru me te otaota, he taru ano ia i reira, he taru papa nei, he taru toro i roto i te wahi maku o raua, koia te karakia e karakiatia nei mo te wahine me te tane ana wehea raua i a raua.

Tatu te kiri
Wewehe te kiri
Tataramo te kiri
Ongaonga te kiri
Kei mihi ki te Ipo
Kei tangi ki te Tau
Tanga-roa whatia
Tanga-roa tara
Anga tonu koe
Ki tai e, ki tai e
Whati, ko koe kei mihi
Ko koe kei aroha
Kei ruhi ki te Ipo
Kei tangi ki te Tau

(89)

a me te karakia ano hoki i karakia ai a Tawhaki i aia i piki ki te rangi kia kite i tana kotiro, a e karakiatia ana taua karakia hei mauri mo te turoro kia ora ake ai i taua mate turoro, a no aua rangi tua rea nei ano nga kupu. Koia nei taua karakia:

Piki ake Tawhaki i te rangi tua-tahi
E rongo te mahaki
Piki ake Tawhaki i te rangi tua-rua
E rongo te mahaki
Piki ake Tawhaki i te rangi tua-wha
E rongo te mahaki
Piki ake Tawhaki i te rangi tua-rima
E rongo te mahaki

Piki ake Tawhaki i te rangi tua-ono
E rongo te mahaki
Piki ake Tawhaki i te rangi tua-whitu
E rongo te mahaki
Piki ake Tawhaki i te rangi tua-waru
E rongo te mahaki
Piki ake Tawhaki i te rangi tua-iwa
E rongo te mahaki
Piki ake Tawhaki i te rangi tua-rea
E rongo te mahaki
Pipiri moko, pipiri moko,
Rarau moko, rarau moko
Rarau ki taha tu o te Rangi

Nga uri tuatahi a Rangi raua ko Papa, ko Rongo-ma-tane, a ko te kumara, i puta tenei i te mata o Rangi, i te mea hoki he wahi pumahu mahana, ara pumahu tera, a he taru hoki te kumara e kore e tupu i te wahi kopeke, ma te ahuru tonu e tupu ai tera kai, muri iho i te kumara ko haumia ara ko te roi
(90)

ara ko te aruhe, i tupu tenei i te tua, ara i te tuara o rangi, he taru tupu kaha te taru nei te rarauhe, a e tupu noa ana i nga wahi e wekua ana e te rangi paroro, a e kore e kui noa te tupu i te ra kore e whiti ki aia. Muri iho ko Tane-mahuta, ko te atua, ara ko te take mai me te matua o te rakau, me nga manu, me nga pepe o te ao nei. Muri mai ko Tanga-roa, ko te putake mai o nga ika katoa, me nga tuatara me te kaweau, me nga mokomoko, a ko te mutunga ko Tu-mata-uenga, ko te take mai ia o te tangata.

Tetahi korero ano a nga tohunga o mua e ki ana ko Tiki te tahi o nga atua o te orokohanganga o aua atua, a i puta mai te tangata i a Tiki, i na hoki ko te wahine a Tiki ko Marikoriko kihai aia i puta mai i te whaea, otira i puta i a Aroharohi i te pumahu o te ao nei, a kia puta i a Tiki raua ko Marikoriko ko ta raua tamahine ko Kau-ataata.

A ko Tu-te-ngana-hau te tahi o nga atua o mua o te timatanga, ko te take hoki aia o te kino, o te he, o te aitua, o te mate ki te ao nei, ko raua ko Tu-mata-uenga raua, he kino anake a raua mahi. Ko tenei, he atua aia no te riri pakanga, a koia hoki te take o nga parekura o te ao nei.

Ko Tahu te tahi o nga atua o mua o te timatanga, he atua aia mo te pai, mo te ora, mo te ngakau koa. Koia hoki te take o te pai o te tane ki tana hoa me ana whanau, a koia hoki te take o te pai e atawhai nei te whaea ki tana

(91)

whanau, me tana tane.

A ko Tane hoki te tahi atua o te timatanga ko taua atua nei te take o te tane tangata, me te toa kuni, me te toa manu, no Tane anake o ratou ingoa, me te take mai o taua ingoa no te mea hoki ko Tane te mana me te kaha e puta ai he uri ki te ao nei, a na Tane i mahi he pai ki a Rangi, nana nga whetu me nga kapua i whakanoho ki te rangi i pai atu ai te titiro o Papa ki a Rangi. Koia hoki te take mai o te pai o te wahine ki te tane, ma Tane i putake-mai a koia hoki te Rangi i kiia ai “Ko te whare o Tane” a na Tane i putakea ai te “Wai-ora-tane”, ara te roto e kau ai ano te marama, e ora mai ai ano te marama i te mate, e hou tonu nei aia i ia marama, i ia marama. Koia taua roto me tona wai i kiia ai “Ko te wai ora tane.” Ko Tane hoki te matua o nga manu, a nana ano hoki nga rakau i tupu ai. He mea hua ona ingoa ki aua tini mahi, koia i kiia ai ko Tane-tuturi, mona i tuturi nei ana waewae i te wa ona i hupeke nei kia mawhera a Rangi i a Papa.

Ko Tane-pepeke, mona i pepeke nei ana waewae i aia e wharoro ra ana waewae kia peia te rangi ki runga, kia peia ketia atu te Rangi i a Papa.

Ko Tane-ua-tika, he haere maroro no tana tu, ara he tika no tana ua, a koia hoki e tu tika nei te rakau e tupu nei.

Ko Tane-te-wai-ora, nona e ora nei te marama i te kauanga i te roto i mahia nei e Tane, a no te rakau, me te taru, me nga manu, me nga kuri, me nga ngarara o te ao e ora nei i te mea e unu nei i te wai Maori.

(92)

Ko Tane-mahuta, te take o tenei mo te waka e hoea nei, a e eke nei te tangata ona rere i te moana, he mahuta no te tangata ki te waka, a mahuta ai ano ki uta, tae pai noa atu ki tera wahi ki tera wahi kaore e maku i te wai, me te mea nei e mahuta noa

atu ana i te ara whariki a whiti maku kore i te moana, a he mea hoki no Tane, no te rakau o te ngahere te waka, koia te waka i kiia ai ko “Tane-mahuta” a te tahi ano ko te “Riu-o-tane”.

Na Tu-wai-rere nga rakau pai hei waka, ara te totara me te kauri. Koia te waka i kiia ai ano e te whakatauki “Ko te ara tau whaiti a Tane,” “Ko te tamatama a Tane” a te whakatauki ano hoki mo te peha rakau e mahia nei hei papaki whare “Ko Tu-te-ngana-hau, ko te kiri o te kahika-toa, hei whare e noho maru ai a Kahu-kura” a te tahi hoki “Ko te ake ko te kahikatea, nga uua o Tu-mata-uenga” mo nga patu nei, mo te tao, me te hani, me te waha-ika.

A te tahi ko Tane te matua o nga manu, a nana te koukou. Koia te koukou i kiia ai “Ko te manu huna a Tane,” a e peratia ana ano hoki te kii mo te kiwi a e kiia ana ano te kiwi ko te “Manu-huna-a-Tane”. A koia hoki te matua o nga rakau o te ngahere, i te mea hoki ka noho a Tane i a Mumu-whango kia puta ko te totara, ka noho a Tane i a Pu-whakahara ka puta ko te kahika-toa, me te ake-rau-tangi. Ka noho aia i a Tu-wai-rere, ka puta ko te kahikatea me te rimu, a ka noho a Tane i a Ata-tangi-re a ka puta ko te maire-rau-nui, ka noho a Tane i ana wahine ke, e puta ai he uri kapekape tau i te ao nei, ara ka puta ana uri manu. Ka noho aia i a Parauri, kia puta ko te Tui, a ka noho a Tane i a Papa, kia puta ko te kiwi, a ka noho aia i a Haere-awaawa, kia puta ko te weka.

(132)

U P O K O 1 0

HE TITO TU A TANGI

E taka ko Raki e pupuhi mai nei
Tikopa o taku ware ra
Nuku mai e koro e i
Hoa moe ake, mea nei
Te wahine ka mamao
Ki tawhiti tirohia ra
Ki te hei-au oti te hu
Atu ki te pu kahikatea

(93)

TIKI (NGA-TI-RUA-NUI)

Ko Tiki te atua nana i hanga te tangata, a nona ano te ahua i tauiratia hei ahua mo taua tangata i hanga ai, he mea tiki eia ki te uku whero, a konatua ai ki tana toto ake ano, a ka mahia eia nga whatu o nga kanohi, me nga ringa me nga wai, a ka hangia eia a roto o te waha o taua Tiki.

A tu ana taua Tiki hei tino tangata ora, a ko etahi tohunga e ki ana, he uku whero te uku i hanga ai e Tiki tana tauira mona hei tangata, a ko te kokowai, ara ko te wai parawhero o te repo maata nei i konatua e Tiki ki te uku whero, a mahia ai hei ahua kia rite ki aia ano, a tu ana hei tangata ora, koia i kiia ai e Tiki, ko “Tiki-ahua” he ingoa mo tana tauira i hanga ai, a ko te Tiki pounamu e heia nei e te tangata, mo taua tiki ano te ingoa i hanga nei e Tiki e te atua.

(94)

KO TAMA-TEA ME TE TAKE O TE INGOA O
PATIKI-WHARA-NUI
(NGA-TI-RUA-KA)

Te take o nga iwi katoa e noho i nga motu o Ao-tea-roa nei ko Rongo-kako, i rere mai hoki aia i Hawa-iki i runga i te waka nei i a Horo-uta, ara i a Taki-tumu, a i u a Rongo-kako ki Turanga, a ka mahue a Horo-uta i aia i reira a ka haere aia ma uta, ka ma te takutai o te moana a tae noa aia ki Ahu-riri a ka oma atu i aia tana tuatara i reira, ko Tapu-te-ranga te ingoa o taua tuatara.

A ko Rongo-kako te papa o Tama-tea, a ka haere atu a Tama-tea i Here-taunga, ara i Ahu-riri ka ma uta te haere a ka tae aia ki nga maunga i Ruahine, ko Kahu-ngunu raua i haere tahi nei, a ko Kahu-ngunu te tama a Tama-tea, a i hoki mai a Kahu-ngunu i Ruahine, a i tu i a raua ta raua pou i reira, a ko Ra-kau-taenga te ingoa o taua pou, a te mea i hoki ai a Kahu-ngunu i reira, i kite hoki aia i nga karoro manu e rere ana i aua maunga tangi ai i ta te karoro tangi o te akau o te moana, a aroha ai a Kahu-ngunu ki taua tu tangi a ka mea atu aia ki tana papa ki a Tama-tea, “E koro, haere koe i to ara, ka hoki au i konei i te aroha oku ki te tangi a te karoro e tangi nei mo te awa i Ngaruroro” a ka mea atu a Tama-tea ki te tama ki a Kahu-ngunu-matangi-rau ka mea atu “E aroha ana koe ki ta taua whanga?” Ka mea atu a Kahu-ngunu-matangi-rau “Kao, he mapu kau noa iho no taku manawa.” Ka

(95)

mea atu ano a Tama-tea “He aroha pea nou ki to tatou whanga a me hoki koe,” a ka hoki a Kahu-ngunu ki Here-taunga, a ko Tama-tea i haere tonu i ta raua haere i haere mai ai, a ka tae ano a Tama-tea ki te tahi kaweka ano, ka oma ano te tahi o ana tuatara, ko Poho-kura te ingoa o tenei tuatara, a he taniwha nui rawa atu taua tuatara nei, ko te tahi o ana tuatara ko Puke-o-kahu i mau iho ano ki a Tama-tea, ka haere ano a Tama-tea me te mau haere i a Puke-o-kahu, a ka tae aia ki te awa nei ki

Moa-whanga, he awa nui hoki tenei, ka noho aia ka tahu kai mana i reira, a ka kai aia ka makona, ko nga motumotu o tana ahi i karotia eia, a tu ana aua motumotu i aia hei pou i taua

awa, koia te take o te kii nei “Nga motumotu o te ahi a Tama-tea” a waihotia ana aua rakau nei hei taniwha, i te mea hoki he tohunga a Tama-tea, a he ahi tapu te ahi e taona ai he kai mana, a ko te wahie e kaa i taua ahi e tapu ana, koia i tapu ai aua motomotu nei, a tu ai i a Tama-tea hei pou ki te whenua, a ka taniwhatia aua rakau motumotu ra, a ka haere ano aia i te akau o te moana, a ka rere tana hoa haere, ara tana kuri ki te moana, a taniwhatia tonutia atu taua kuri, hei taniwha moana, koia te taniwha e rongona nei e tau a kuri ana i te moana i te rau mati, ka haere tonu a Tama-tea i te akau o te moana, a tae noa ki Whanga-nui, ka noho aia ki raro ki te

(96)

tarai i tana mahunga, a ki te whakapaipai i aia, kia pai ai tana haere ki te pa o te tangata whenua, a he mea putiki eia tana mahunga, a he mea here taua putiki ki te peha o te rau nei o te whara, koia i kiia ai te ingoa o taua kainga ra ko Putiki-wharanui-o-tama-tea. Ka noho ra aia i reira a roa noa, ka eke aia i te waka ka toko i roto i te awa o Whanga-nui, a ka tae aia ki te awa i Tara-roa, ka whiua eia te pua o te korari ki runga ki te pari o taua wahi, a ka tupu te harakeke i runga i te kotukutuku (kohutuhutu), a ka toko tonu aia a tae noa ki O-maka, a kahore kau he taunga mo tana waka i reira, a ka tae aia ka whakawiria eia te toka o reira i roto i te riu o te awa, a herea ana te taura o tana waka ki taua toka a tau ana aia i reira, koia ra te take o taua toka ra i kokopa ai, no ake ka toko ano aia a ka u i te uranga, ka haere aia ma uta a ka tae aia ki Tau-po, a ka eke aia i te waka a ka hoe, haere aia i te awa i Wai-kato, a ka tae aia ki te rere, ka hoe tonu te waka ra, a ka rere i te au o te rere ra a ka riro i te ripo o te rere, a ka tae ki roto ki te roma ka tahuri te waka ra, a ka mate te iwi i te waka me Tama-tea ano hoki, a kihai te mea kotahi o ratou i ora.

Koia nei nga uri o Tama-tea. Ko Mahina-rangi. Ka moe i a Tauranga hei tane mana, muri mai i a Mahina-rangi ko Raukawa, a ko Whakarere.

E rua wahine a Tama-tea. Ko Iwi-rau te whaea o Kahu-ngunu-matangi-rau, ko Tama-iki-roa, ko Kahu-nui, ko Apa. Ko te tupuna

(97)

o Nga-ti-apa e noho nei i Rangi-ti-kei.

Te ingoa o Tama-tea e kiia nei e au ko Tama-tea-pokai-whenua, he haere hoki nona, he taiawhio i nga whenua katoa o te motu nei, mai ano i te Au-pouri ra ano.

(98)

KO TE PANA-RI
(KAHU-NGUNU)

Ko Tanguru te rangatira o Kahu-ngunu, a he tupuna aia na Apanohaua, a ka tutetute te iwi o Pana-ri ki te iwi o Kahu-ngunu mo te whenua, a ka pa ka parekura te hapu o Pana-ri o te Roto-a-tara ki a Kahu-ngunu, he papa whenua taua whenua no ratou tahi, a ko te tahi hapu e tango ana mana anake, a he ai te he ka parekura ratou, a ka tu te tahi parekura i te Roto-a-tara, a ka taea te pa o te Roto-a-tara, a ka whati a Tanguru te rangatira o taua pa ka ora i te wehi o te patu o tana hoa riri, a ka eke aia i te moki ka hoe kia whiti aia i te Roto-a-tara kia ora ai aia, tera e uhia ana kahu pahure ki aia mau ai hei taonga nana ana ora aia i tana hoa riri, a e tahuri aia i tana moki i eke atu ai, ka paremo aia, a ka mate, tena e kitea atu tana paremotanga e tana hoa riri, ka roua ake aia a ka taea, he mea rou ake ki ana kakahu mau ai te kaka o te rou o te marau i riro ake ai a Tanguru i roto i te wai i a Kahu-ngunu, a ko ana kakahu nei ko te parawai, ko te topuni, ko te kaitaka, ko te pake ka riro katoa i a Kahu-ngunu. Koia te ingoa o te hapu e kiia nei ko “Nga-ti-marau” no te rounga ake o Tanguru ki te marau e Kahu-ngunu.

(99)

KO RUA-HINE
(NGA-TI-POU-TAMA)

I eke mai te kuia nei a Rua-hine i te ipu taha nei, i rere mai aia i Hawa-iki noho ai i te taunotitanga o te hue e mau ai i te kawei o te hue, te ingoa o taua tu hue nei he Ngata-hue, a e mau tonu ana te ahua o taua hue nei i enei ra ki tana ahua ra ano o nga ra i eke mai ai Rua-hine i taua ipu.

A koia ra ko Rua-hine te tupuna o te iwi o Nga-ti-pou-tama. Ka rere mai ra a Rua-hine i Hawa-iki a ka tae mai aia ki te whatitoka o te whare o Rua-maunu, ka ngaua te piro o te paoa au ahi e te iwi i taua whare, a ka kite ratou i te kuia ra ka mea taua iwi “A tae te piro o te kuia nei, he piro au ahi kau ano” a ka pouri te kuia ra ki te taunu mona, a haere ke ana aia, a ka haere aia ki O-tu-matua, a ka moe aia i to reira rangatira kia puta ta raua uri ko Tai-nui, a a Tai-nui uri, koia ko Nga-ti-pou-tama e noho i Whanga-nui nei.

(B6.P205)(107)

TURI
(NGA-TI-HAU)

Ko Turi ko te rangatira o te waka o Aotea i rere mai aia i Hawa-iki i te wehi o te whawhai. Ko te teina o Turi ko Popou ako ako, i te wa i hauhakea ai te kumara, i maua eia e Pou te kumara ki te ariki ki a Uenuku, a horomia ana a Pou me te kumara i maua eia e Uenuku, a ka riri a Turi, a patua ana te tama a Uenuku e Turi i a Hoe-potiki, a kainga ana a Hoe e Turi, ko te manawa i maua e Turi ki a Uenuku a kainga ana e Uenuku, ano ka mohio a Uenuku ko te manawa a tana tamaiti kua kainga e ia ka karakia aia i te karakia nei, ara ka waiata i tana kupu whakahau i te iwi. Koia nei te waiata:

Tikina atu te tini o Nga-ti-rongo-tea
Whakataka mai kia tini kia mano
Kua nakia (ngakia) te mate a Hoe-potiki
Ko reka te kai mua
Runa mai Rongo-he
Ka runa he i

Ka rongo atu a Turi ka tikina Aotea i tana poupou ia Toto ka haere mai a Turi, na ka tae mai aia ki Aotea nei ka ware ware te tata o te waka, ko Tupu horo nuku te ingoa, ko te hoe ano hoki ko Kau tu te rangi, a ka haere mai te pukeko, te kiore, te kakariki, te moe-one, te awhatō, a ka tango mai a Turi i te kumara i te kumara nona te ingoa nei Te Kakau, te karaka, te hue, a kihai i maua mai eia te kumara nei Te kura tawhiti, a ka hoe mai aia

(108)

kai tangohia mai eia ko Maru tona atua i runga i Tapo, a ka tiko a Tapo i runga i te waka. Ka tua taina ki te moana ka whaka tamara mai a Maru i runga i aia na ka ki mai aia “E waiho koe e au i runga i tua kore, e kore taua e tae atu ki Nuku roa, e whawha mai ki au ki runga ki tu-ama e tae taua ki Uku rangi,” na ka tangohia mai e Turi ki runga ano ki te waka ki Aotea a ka eke aia ki Motiwatiwatiwa (Motiwhatiwha) a ka patua tana kuri ki reira ki Iki iki-rawea ka kai a Potoru ka whakaporangi i aia i te kainga i taua kuri a ka rere tana waka a Te ririno, a ka mate atu aia ki te waha o Te parata, ka pahure mai a Turi i te waha o Te parata, a ka rere mai a Turi ka u mai ki Whangaparaoa ka ruia te karaka ki reira, a ka rere atu a Turi i reira ki te Aupouri. Ka u ki Aotea i Kawhia, ka waiho tona waka ki reira a ka haere aia ma uta i te tua whenua, ka huaina nga ingoa o nga awa i te akau, ko Kawhia, ko Maro-kopa, Mokau, Moakatino, Tonga porutu, Mimi, Orini, Waitara, Wai o ngana, Ka puni, Wai ngongoro, Tanga hoe, O hinga hope, a ka whakatongia te kumara eia ki Heke heke i papa, a ka kite aia i te pou a Kupe e tu ana i Rangi-tawhi, a ka hongia eia te one one o reira, na reira te whakatauki nei “Te one one i hongia e Turi”, a ka patua eia tana kuri, ko Mata-ware te ingoa, a ka mea aia ki tana tamaiti ki a Tane-roa kua tahaetia taku kuri, e te tangata ranei e aku tamariki ranei na ka tahuti a Tane-roa ka noho aia ki Papawhero ka whanau ana tamariki tokorua ka mea atu aia kia raua “E tupu korua he kai ma korua kei rawahi rara.” Ko nga kai a tona tungane ko a Turanga-i-mua.

Ka patua e Turanga-i-mua

(109)

raua ko Turi nga tangata o tenei motu, ko te ingoa o taua iwi ko Nga kohikohi, ko Patea (te) taua, (he) tamariki te ika, (ka) utaina ki runga ki Te Hinau (Huwaka) Waitore (te) taua, ko Tu whaka motuhia te ika, ka utaina ki runga ki Te Upoko-ruru (he waka), ko Waipipi te taua, ko Tauwhare te ika, ko Kai-waewae te taua, ko ko Toto o te korako te ika, ko Te Kouetu te taua, ko Mumutu te ika, ko Rangipo te taua, ko Tu tara moana te ika, ko Whanganui te taua, ko Tutae poro poro te ika, ko Awarua te

tauā, ko Kimo te ika, ko Matai uri te tauā, ko Kau-tioma te ika. Ka tae ki te au o Turanga-i-mua ka pukaia nga rona te ingoa o te tau o Turi ko Mata-rau-tahi, ka hoki mai i reira ka tae mai ki Patea, ka pa te aroha o tona kainga ki a Turi mo Hawaiki, ka whakamomori a Turi, ka rere aia ki roto ki te awa o Patea ka paremo aia ki te wai ka mate he oti ano ka mate a Turi i konei.

(110)

TURI
(NGA-TI-HAU)

Ko Turi te rangatira o te waka nei o Ao-tea, a ko Ao-tea he ingoa wahi tapu i Hawa-iki, a i whati mai a Turi i Hawa-iki i te wahi o te patu, i te ngangare, te take o tauā ngangare he hoatutanga na Popo-u-akoako i te kumara kotahi o te kai o te maara i te wa i hauhakea ai te kumara, a he iti no tauā hapainga mana ma Ue-nuku ka riri a Ue-nuku, a horomia ana tauā kai kotahi me Popo-u-akoako e Ue-nuku, a ka riri a Turi mo tana teina i kainga nei e Ue-nuku, a ka patua te tama a Ue-nuku e Turi, a ka tupu te pakanga ki a raua, a he wehi no Turi kei mate aia me tana hapu me tana whanau i a Ue-nuku, ka eke aia i a Ao-tea ka rere mai ki enei motu ki Ao-tea nei.

(59)

U P O K O X I

Te matuku i hea?
Te matuku i Wai-aua.
Te matuku i hea?
Te matuku i Tanga-hoe.
Te matuku i hea?
Te matuku i Hinga-hope.
Te matuku i hea?
Te matuku i Pa-tea.
Te matuku i hea?
Te matuku i Whenua-kura.
Te matuku i hea?
Te matuku i Wai-tara.
He matuku aha te matuku?
Matuku tautiaki, tau arowhaki.
Tau arowhaki.
Te whakarongo, manawa te korero
Te whakarongo te wananga
Whakatikaia kia tika
Whakatorohia, kia toro hau kia toro.

Ko te whakatauwhiro tenei a Turi i tana pa i Pa-tea taua matuku i waiho atu ai e Turi, hei tiaki mo tana pa, i te rangonga o tenei matuku ki te karakia a Turi. Ka ngunguru i roto i te pa kua noho te tangata e tohe ana ki te patu a Turi. Kei roto ano a Turi i te pa, kahore ko te matuku e ngunguru ana i roto i te pa.

(B6.P241)(111)

WHANAU MOANA (NGA-TI-HAU)

Ko Whanau moana te tama tua toru a Turi, he mea panga te ewe ki te moana ka pae ki uta ki te one ura ki te uraura ka kitea e nga tangata ka tangohia ka whakairia ki te tungaroa o

te whare i kitea atu ka kori kori a kua tupu tangata, no te putanga ki waho ka rere mai ka whai mai i tana tinana kia Whanau-moana, ka noho ki Wai-totara ki tai ake o Te one kahawai na ka puta ki waho ko Tara rere, ko Tara punga, Te-manu-i-te-ra, Tara-kapu whenua, Kapunga, Rauru.

(B6.P197)(112)

WHANAU MOANA
(NGA-TI-HAU)

He ewe i whiua ki te moana a tupu ana hei tangata, ko Whanau moana te ingoa a he parirau ana, a he iwi pera ano ona uri he pakau ano a ratou, he iwi kaewa noa taua iwi, kahore kau he tino kainga tuturu a ratou, he mea hoki i rere ratou ki ia kainga ki ia kainga, i rere a manu te haere a aua iwi ki aua kainga a ratou, he mea ano ka tau ratou ki nga toi toi o nga maunga noho ai, a he mea ano ka rere ratou ki nga

(113)

moutere noa atu o te moana noho ai, i penei te noho haere a taua iwi a tae noa ki nga ra o Tara pu whenua, nana taua iwi ana i mea kia noho ratou i roto i a ratou pa, e kiia ana no Waitotara, taua iwi nei, a ko te tangata mutunga i whai pakau ko Te Kahui rere tana ingoa, a i kore ana pakau i te pehangā e te wahine i aia e moe ana i te po ara na taua wahine i tami i te po a ko te wahine a Hoani Wiremu Hipanga, te uri o taua iwi nei.

(B6.P210)(114)

WHANAU MOANA
(NGA-TI-HAU)

Ko Tama nui te ra te tangata tuatahi i mohio ki te rere a manu, he parirau ranei ona, ko te mana ure parirau kore ranei tana kaha ki te rere a manu. He tangata kuhu aia ki te rere a manu, nona te whakatauki nei:

“Ka rere te atua iti e kore e marama te rangi ka rere ko Tama-nui-a-te-ra, ka marama te rangi.”

Ko te whare a Tama-nui-i-te-rangi, ko te ingoa o taua whare ko Whare-totoka. Ko Tama i hiwa te tangata mutunga i mohio ki te rere a manu, a te take i mutu ai tana mana kaha ki te rere i tapikipikitia aia e nga waewae o tana wahine i te po e Korakataka-po, na reira aia i mutu ai te rere.

Kei Tieke to ratou tino kainga, a kei Moerangi ano hoki te tahi kainga a ratou a nga uri a Tama-nui-a-te-ra.

(115)

TE-MANU-A-TE-RA
(NGA-I-TAHU)

Te korero a mua mo Rehua raua ko Maru ara mo ta raua kaha, me te mohio ki te rere a manu. He mohio te mohio o raua, ko te tino mohio kaha rawa ki te rere a manu, no te tangata nei no Te-manu-a-te-ra, ko te kainga o tenei tangata kei Iku-rangi (Hiku-rangi) a kihai te kino o te pepe me te ngata me te popopopo i tae ki taua kainga nei ki Iku-rangi, a he atua hoki a Te-manu-a-te-ra, a ko te ingoa o tona whare ko Totoka, a rapa ana te uira o te rangi ki taua whenua, a koia nei te whakatauki mo taua tangata nei mo Te-manu-a-te-ra me tona whare, me tona mana:

Rererere te manu a te Wa-iti
Ka rere te manu i te ra
Maramarama ana tatu o te rangi

(116)

WHANAU-MOANA
(NGA-TI-HAU)

He mea panga te ewe o te tama tuatoru o Turi ki te moana, a ka tere haere taua ewe, a paea rawa atu ko te one i uraura, a ka kitea i reira e nga tangata, a maua ana e ratou ki to ratou kainga, a whakatarea ana e ratou i te tuarongo o ta ratou whare, a ka kitea atu e ratou ka korikori taua ewe, me te mea nei e ora ana, a ka tetere haere taua ewe a ka tupu tangata, ko Whanau moana te ingoa a ka nui ka tino tangata, ka tupu hoki nga parirau o taua tangata, a ka rererere taua tangata i te nuku o

te rangi, a ka haere aia ka noho i Wai-totara, i te takiwa ki te taha ki te moana o te one i Kahawai, a ka puta ana uri ko Tararere, a he manu enei no te ra, a ka rererere aua manu nei i te wa o te ra e whiti ana, a ko Tara-kapu-whenua me Kapungarauru-i-te-whenua, i mohio ki te rere a manu, a tena e mate raua, ka mutu te mohio tangata i a raua ki te rererere a manu.

Ko Rawinia o Wai-totara te uri o enei tangata, me Rawinia hoki te wahine a Hoani Hipango o Whanga-nui.

(117)

TAMA-NUI-TE-RA
(NGA-TI-HAU)

Ko Tama-nui-te-ra te tangata tuatahi i aia te mana, ki te rere a manu, a i aia nga parirau a manu, otira e hara i te mea ki tuturu e nga koeke o mua, he parirau a manu ranei to taua tangata, he mana rere noa ranei i te rangi, otira i kaha taua rere i te rangi, ina hoki te whakatauki mona e ki ana:

Ka rere te atua iti
E kore e marama te rangi
Ka rere ko Tama-nui-a-te-ra
Ka marama te rangi

He whare ta Tama-nui-a-te-ra i te rangi, a ko te ingoa o taua whare ko whare totoka.

Ko Tama-hiwa te tangata mutunga i mohio ki te rere a manu, a na tana wahine i whakakore tana mohio ki te rere a manu, te ingoa o taua wahine ko Raka-taka-po, a na taua wahine i takahi nga parirau o Tama-hiwa, he mea takahi e taua wahine i te po, a koia nei te whakatauki mo taua mahi a taua wahine, mo nga parirau o tana hoa i pehia eia i he ai te rere a manu o tana tane:

Tapikipikitia ana e te waewae
O tona hoa i waenga po
I mutu ai te rererere ona
O Tama-hiwa

Ko Tieke te ingoa o to ratou kainga, a ko Moe-rangi hoki te ingoa o te tahi o a ratou kainga.

(118)

WHANAU-MOANA
(NGA-TI-HAU)

He ewe (hewe) i tere, ara i whiua ki te moana tere ai, a ko taua ewe i tapaa ko Whanau-moana, a ka tupu tangata taua ewe, a ka kiia ko Whanau-moana tana ingoa, a he parirau ona, a he parirau ano hoki o ana uri katoa i muri i aia.

Kahore kau he kainga tupu o taua iwi nei i nga ra o to ratou tupuna i whai parirau ai, a he mea rererere e ratou i te rangi, tau atu ai ki ia kainga ki ia kainga o ratou e noho ai, he mea ano ka rere ratou a ka tau ki nga keokeonga o nga maunga, a he mea ano ka rere ratou ki nga moutere i te moana, a ko te tahi o ratou, ana ko Tara-puwhenua o ratou te tangata i mea me noho a pa taua iwi nei.

No Wai-totara te iwi nei, a i noho ratou i Tieke (Te-iki/Tiaki).

A ko te tangata mutunga o ratou i whiwhi i te parirau a i mohio ki te rere ko Te-kahui-rere a te mea i kore ai he parirau nona na te wahine aia i raru ai, he mea pehi e taua wahine i a Te-kahui-rere e moe ana i te po.

E ki ana a Hoani Wiremu Hipango he uri no te iwi mohio ki te rere a manu taua wahine a Rawinia a e ki ana aia koia nei te whakatauki mo nga parirau o taua tangata i he nei:

Ko ana parirau
He mea tami
E te wahine
I te po.

(B6.P202)(119)

TURI
(NGA-TI-HAU)

Ko Rangi atea te ingoa o te whare a Turi i Hawaiki, ko Oewa (Hoe wha) te ingoa o te tama a Uenuku, a nana i kimi te tama a Turi, kia takaro raua i roto i te whare, a ko Hoe-wha i karakia i runga i te whare o Turi na reira i mahia ai a Hoe-wha e tana matua ano e Uenuku kia ahua manu a Hoe-wha ka kite a Turi ia Hoe-wha e ahua manu ana, a patua ana eia, a na reira a Turi

i hoe mai ai ki Aotea nei, a na Uru-mauoro te whare i tahu hei
utu mo taua matua mo Tu whaka raro, ko Tu whakararo hoki
te matua o Waka-tau-potiki.

(120)

TURI
(NGA-TI-HAU)

Ka rapu a Oe-wa (Hoe-wha) te tama a Ue-nuku i te tama a
Turi kia pure (karakia) raua i roto i te whare o Ue-nuku, a
karakia ana te tama a Ue-nuku i runga i te tahuhu o te whare o
Turi a na reira te tama a ue-nuku i mahia ai e Ue-nuku kia
ahua manu tana tama, a ka kite a Turi kua ahua manu te tama
a ue-nuku patua ana a Oe-wa e ia a kainga ana e Turi.

Te tahi ingoa o taua tama a Ue-nuku, ko Oe-potiki.

Ka patua ra taua tama o Ue-nuku e Turi, a topatia ana, a
kainga ana e Turi, a ko te manawa o taua tamaiti a Ue-nuku,
kawea ana e Turi ki a Ue-nuku, a kainga ana e Ue-nuku, ano ka
pau i aia te kai, ka tahi ra ano aia ka mohio kua pau i aia te kai
te ate o tana tama, a ka waiata karakia aia i te waiata nei, ka
whakahua ka mea:

Whakataka runga nei
Whakataka raro nei
Whakataka Nga-ti-rua-nui
Nga-ti-rongo-tea, kia huna
Kia tineia, kaore ka
Te kai mua e.
Runa mai Rongo e
Ka runa ha i
Horuhoru taku manawa
I a Hawe-potiki
Koe utaina ki runga
Te whata-amo
Runa mai Rongo e
Ka runa ha i
To hope, to hope i kotia
I taona i kainga
Taranga tahitia ki runga te amo
Runa e, runa mai Rongo e
Ka runa ha i

(139)

U P O K O 1 2

Tena te marama
Whakakau ake ana
Iai te pae au ki raro nei
Ka rau nei aku hurihangā
He wareware noku

(Book 11)(140)

To whai te tira o Hokianga
Kia awhi au i he kiri
Whaka hiapo kei runga
Riro, mei tapa ra e
Te ihu o tana waka
Hei toko ki te whati
Te ia kawe aroha
O Manaia ra e
I mokai waka pakaru
Te titaha tia te pae
Maunga kei Pirongia

He tangi.

(141 & 142 continued on English Page 133)

(120 goes before this)

(122)

KO KUPE RAUA KO TURI (NGA-TI-RUA-NUI)

I rere mai a Kupe i Hawa-iki ki te toro mai i tana wahine i a Kura-maro-tini, i kahakina mai nei e te teina a Kupe e Hoturapa.

I u mai a Kupe ki Te-whanga-nui-a-tara, a ka haere aia ki nga wahi katoa atu ano i taua wahi a Pa-tea ra ano, ka tae aia ki reira ka rongo aia i te tangi a te kokako i uta i te tuawhenua, a ka haere aia kia kite i te tangata nona taua reo, i hewa hoki aia ki taua reo he reo tangata, tae atu aia kia kite, he manu ke ia

he kokako, a kahore kau aia i kite i tana wahine, ka mahi aia i te pou i reira, a ka tu taua pou i aia hei tohu mona i tae na aia ki reira, a hoki ana aia ki Te-whanga-nui-a-tara.

Kihai a Kupe i eke noa mai koia anake, i haere tahi mai a Hau i aia, a tae rawa mai aia ki nga motu nei, rokohanga mai eia e teretere noa ana te whenua, ara e matata ana ano, a ka hoe raua a Wai-rarapa atu ana, he mea hoki he wahi toka taua wahi, a i u tera wahi he toka hoki, a ka noho nga tamahine a Kupe i reira a Matiu raua ko Ma-karo, a ka noho a Ma-karo i reira, a ka hanga pa te iwi, a na taua wahine nei i whakahua he ingoa mo taua pa, a hoki ana ano aia ki Hawa-iki, i te aroha ki ana tamariki i mahue atu i aia i Hawa-iki, a ko te tuahine ko Matiu, i haere aia ki te maunga tangi ai i tana aroha ki te kainga i Hawa-iki,

(123)(2)

a na te kowhatu me te rakau i tu ai ana waewae, a toto ai ana waewae, tena e haere aia ka poke nga wahi o ana waewae i tu ai i te toto koia nga taru me nga harakeke o uta i whero ai, a i whero ai ano hoki nga ika o te moana, i poke aua mea i te toto o Matiu.

Ko Pua-tiki te tahi o nga tama a Kupe, a ko Tai-apu ano hoki te tahi ano o nga tamahine a Kupe, a ko Tai-apu i whakamomori i te pari i Tamure, a i haere a Kupe ki reira tangi ai mo tana tamahine, a nana ano i haehae tana rae me ana ringa ki te tuhua mo taua tamahine ona i whakamomori ra, a ka tere tana toto ki nga toka o taua akau, koia aua toka e whero noa tena ano aua toka te tu na ano, e kitea atu ana, ana tapoko te waka ki roto ki te wahapu o Te-whanga-nui-a-tara i enei ra.

A no muri iho ka hanga nga pa e rua i Pa-tea, ko Rau mana te ingoa o te tahi ko Rangi-tane te ingoa o te tahi o aua pa, a ko aua pa nei, i tu i te kurae e kokiri ana ki te moana nui, a tu matara ano ia aua pa nei, tetahi i tetahi, a ka tautete nga tangata o aua pa nei a ko Rau-mana te pa i nui ona tangata, koia nga tangata o taua pa ra i mea atu ai ki te iwi i te pa i Rangi-tane, kia haere ke atu te iwi i Rangi-tane a ka toro te iwi i te pa i Rangi-tane kia homai he waka ma ratou e te iwi i Rau-mana, hei uta i a ratou, i te mea hoki kahore kau he waka a te iwi i te pa i Rangi-tane, a kihai roa

(124)

i homai he waka e te iwi i Rau-mana, ma te iwi i Rangi-tane a ka tu ka keria te awa keri e te iwi o te pa i Rangi-tane, ka kiria i te notitanga o te whenua i tu ai ta ratou pa, a i tu ai te pa i Rau-mana, a ka tu ano taua iwi o Rangi-tane ka mahi i nga mataora (makahi) e toru, he maire aua mataora, a ka tu ka karakia nga tohunga o te iwi i te pa i Rangi-tane ki aua mataora ra, a ka tu ratou ka patua aua mataora ki roto ki te awa keri i keria ra e ratou, a ka ngawha te whenua i aua mataora, a ka hemoa te pa o Rau-mana ki te moana, a mate katoa taua iwi i te pa ra.

Ko te korero ano ia e etahi tohunga i maanu taua pa a ahua moutere ana, tere atu ana taua pa i taua wahi i tu ai a tu rawa atu i Roto-rua, i tu ana i reira.

Ko te wahi i patua ai nga mataora i papahemo ai taua pa nei, e mau tonu mai nei ano i enei ra i nga pari i Pa-tea.

A ka hoki atu ano a Kupe i Pa-tea ki Hawa-iki, koia te kii e kiia nei, “Hoki Kupe, e kore a Kupe e hoki mai.”

Na Kupe i wehe ke ai te Ahi-a-Maui i te Ika-roa-o-Maui, ara i tu ai te moana o Rau-kawa i aua moutere nei, a i wehe ke ai ano hoki a Hawa-iki i aua motu nei, na Maui i mahi aua mahi nei i mana ai, i te mea hoki i ungutu enei motu ki Hawa-iki i mua, ara he whenua kotahi a Hawa-iki ki enei whenua, a e waiatatia ana ano tenei waiata mo Kupe me ana mahi i mahi ai e mea nei:

Ka tito au, ka tito au

(125)

Ka tito au ki a Kupe
Te tangata nana i topetope
Te whenua, tu ki Kapiti
Tu ke mana, Tu ke
Ara-pawa, ko nga tohu
Tena a toku tupuna
A Kupe nana i
Whakatomene Ti-topua
Ka tomene i au te whenua

A na Kupe te korero ki nga iwi i Hawa-iki, ki te pai o te whenua, kua kitea nei eia, i rere mai ai nga heke o Hawa-iki i aua waka ra ki enei motu. A nga korero a nga kohika ko nga

waka enei, ara ko a ratou ingoa enei i rere mai nei ki enei motu, ko Turi te tangata o te waka tua tahi i u mai ki uta nei, i muri iho i a Kupe, a he uri no Turi nga iwi katoa o te takiwa ki Pa-tea, he tino tangata a Turi, he tohunga a he mohio ki nga mea tapu o mua. Te take o Turi i maunu mai ai i Hawa-iki, he pakanga mo nga mahi o Po-pou-akoako, ara no te ngahuru ka maea nga hua o te maara, a ka kawea te kai ki te rua, ka tae a Po-pou-akoako te teina a Turi ka mau i nga kai mahurangi o te maara ki a Ue-nuku, hei hapainga ki nga atu, nei koa he piha nei nga kumara a Po-pou-akoako i mau ai ma ta ratou Ariki, a ka riri a Ue-nuku ki te iti o aua kai, a ka horomia orotia a Po-pou-akoako me tana hapainga e Ue-nuku, a ka riri a Turi ki tana teina kua kainga ra e Ue-nuku, a ka rapu a Turi i te utu mo tana teina

(126)

a ka mahara aia a Turi ki te tama a Ue-nuku ki a Oue-potiki, a ka whanga aia a Turi i taua tamaiti, a ka tae ki taua ra, o taua tamaiti i noho hau kore ai i tana wahi i takaro ai, ka patua e Turi, a ka topatia a ka kainga ano hoki aia, mo te teina o Turi i kainga nei e Ue-nuku, a ko te manawa o Oue-potiki i taona e Turi, a tukua atu ai ma Ue-nuku, a kainga ana e Ue-nuku, no muri a Ue-nuku i mohio ai, kua pau i aia te kai te manawa o tana tamaiti o Oue-potiki, a ka uia eia te kai i maua mai ai taua manawa, a ka mohiotia na Turi ka tu te mahara a Ue-nuku ka ngakau ki a Turi, a ka waiata aia i te waiata nei:

Horuhoru taku manawa
I a Hawe potiki
Ka utaina ki runga
Te whata a maia
Runa mai Rongo e
Runa mai Rongo e ha i

I mohio ai a Turi ki taua waiata nei, he haerenga atu no te wahine a Turi no Rongo-rongo ki te haere noa, a rongo atu ai aia ki a Ue-nuku e karakia ana i taua waiata nei, a, mahara ai a Rongorongo he kino te take mo tana tau mo Turi, a ka hoki mai aia ka ki ki a Turi, “Nei taku waiata i rongo atu ai e karakiatia mai ana.” A ka tu aia ka waiata ki a Turi, rongo kau ano a Turi

ka mea atu aia “Kaore ano whakarangona atu he kupu ma taua,”
a ka hoki ana te wahine ra, a ka rongo ano aia i te waiata nei
(127)

e karakiatia mai ana ano e Ue-nuku:

Tikina atu te tini
O Nga-ti-rongo-tea
Whakatakina mai kia tini
Kia mano kia ngakia
Te mate o Oue-potiki
Ka reka te kai mua
Runa mai Rongo e
Ka runa ha i

Ka rongo te wahine a Turi i tenei o nga waiata a Ue-nuku, ka hoki ano aia ki a Turi korero ai ano, a ka mohio a Turi mona pu ano te taua, hei patu i aia, e takina nei e Ue-nuku, a ka haere a Turi ki tana poupou ki a Toto, ka tono i te waka nei i a Ao-tea ki homai mana, hei waka mo ratou ko tana whanau me tana hapu e rere ai ki te rapu kainga mo ratou, e ora ai ratou i a Ue-nuku, a ka homai te waka mana, a ka eke ratou ko tana hapu ka rere mai i te moana, he raruraru no Turi ki tana whati mai i wareware ai aia ki tana tata mo te waka mo Tapua-horo-naku me tana hoe me Kau-tu-ki-te-rangi, a he mea tihetu te wai o te waka ki taua tata i hanga ai, a he mea mahi he hoe hou mo te waka e Turi.

Ka eke mai i tana waka i a Ao-tea te kiore, te pukeko (pakuura), te kaka-riki, te moe-one, te awhato (hotete) me te kumara, me te karaka, me te hue, me tana tohunga me Ta-po me tana atua me Maru i a Ta-po e tiaki haere mai ana a ka rere mai ratou a ka tikana te waka e Ta-po, a peia ana a Ta-po e Turi ki te moana, i te anuanu o Turi ki te mahi o Ta-po.

(128)

A no te wa i peia ai a Ta-po e Turi ki te moana, ka riri a Maru, mo tana tohunga kua peia e Turi ki te wai a ka ki ake a Ta-po i nga kupu o te atua ra o Maru i aia i te wai ka mea:

“Ki te rere tonu koe i to waka,
A ki te mahue i a koe taku tohunga,
E kore koe e tae ki Nuku-roa,
Tukua ahau ki te tu-ama noho ai
Kia tae ae tatou ki Uku-rangi”

a ka whakaae atu a Turi ki te kupu a Maru i whakaua nei e Ta-po, e te tohunga o Maru ki aia, a ka utaina mai ano a Ta-po ki te waka e Turi, a ka u ratou ki te whenua i Mo-tiwhatiwha, a ka patua taua kuri ra i reira e Turi, ka patua te kuri ko Ikiiki-rawea, a na Po-toru i kai taua kuri i reira, a ka porangi a Po-toru i te kainga i taua kuri, a ka rere a Po-toru i tana waka, a pau tonu atu aia me tana waka i te korokoro o te Parata.

Te tahi korero ano a nga tohunga mo te waka nei mo Ao-tea, he mea hanga e Toto te waka **ama** i hanga ai i te awa i Tau-toru, a ka oti taua waka ka hoatu eia ki tana hunaonga, ara ki te tane o tana tamahine, ki a Turi, a na Turi i mahi he komaru mo taua waka, a te ingoa o taua komaru ko Mata-o-rua, a ka rere a Turi i runga i taua waka ra ki whiti-marama.

Ka noho ra a Turi i te whenua ra i Mo-tiwhatiwha, a ka mate ra a Po-toru, ka rere ano a Turi a ka u ki Whanga-paraoa i Ao-tea-roa a ka tiria te karaka eia i reira, a ka rere atu aia i Whanga-paraoa, ka ahu ki Te-au-pouri, a ka rere atu ano aia i Te-au-pouri ka ahu ki Ao-tea, a ka waiho te waka i reira, a kei

(129)

reira taua waka ra i enei ra. Ka noho aia i uta, a ka haere aia ki te nuku o te whenua, a nana i tapa he ingoa mo nga awa nei mo Ka-whia, Maro-kopa, Mo-kau, Moa-ka-tino, Tonga-porutu, Mimi, Riu-i, Wai-tara, Wai-o-ngana, Wai-whaka-aho, Kau-poko-nui, Puni, Wai-ngongoro, Tanga-hoe, Hinga-hope, a nana anake nga ingoa o nga awa i tapa atu ano i Ao-tea a tae noa ki Pa-tea, a na Hou nga ingoa o nga awa i tapa atu ano i Pa-tea a tae noa ki Wai-rarapa.

Na Turi i mahi he whare mana i Pa-tea, ko Matangi-rei te ingoa o taua whare, a ko tana maara kumara i tiria eia i Hekeheke-i-papa, i reira hoki te pou a Kupe i whakatu ai i Rangi-tawhi, a ka tae aia ka opea te oneone o reira ki tana ringa a ka hongia taua oneone eia, a ka puta ana kupu whakapai no taua oneone, koia te whakatauki mo te oneone pai:

“Ko te one i hongia e Turi”

a i patua tana kuri a Mata-ware i reira, ara i ngaro noa iho taua kuri, koia i kiia ai he mea patu i ngaro ai, ka puta te kupu a

Turi ki tana tamahine ki a Tare-roa, ka mea atu aia “Na to tane ranei, na o tamariki ranei i tahae taku kuri.” Ka riri a Tare-roa ki aua kupu a tana papa a Turi, a ka whati ratou ko tana whanau ka noho i Papa-whero, a ka whanau aia i reira tokorua ana potiki i puta i aia i reira a ka mea atu a Tare-roa ki ana tamariki, “E ai te mea e tupu koutou, a e nui, tena he kai ma koutou kei rawahi o te awa nei, i te kainga o taku tungane o Turanga-i-mua.”

I rokohanga ano he iwi i te whenua nei e

(130)

Turi, a na raua ko tana tama, me tana iwi i patu aua tangata whenua, te ingoa o taua iwi ko te Kohikohi.

I nga wa o Turi e haere ai ratou ko tana iwi ki te hi ika, a ki te ngaki kai, kia kore ai e mohiotia e te iwi o te whenua, kua pahure ratou ko Turi, he mea mahi e Turi ki te manu nei ki te matuku, a whakanoho ai taua manu i roto i tana pa, kia rangona ai te tangi hu, hu, hu o taua manu e taua iwi o Kohikohi kia kiia ai e ratou ko Turi ma ano ki roto kei te pa, kia kore ai taua iwi e haere e rarahu i nga mea o te pa, a he mea karakia taua manu e Turi kia kaha ai taua manu, te hu, koia nei te karakia a Turi i karakia ai i taua manu:

Te matuku i hea?
Te matuku i Wai-aea
He matuku aha te matuku?
Matuku tau tiaki
Tau aro whaki, tau arowhaki
Te whakarangona manawa
Te korero te whakarangona
A te wananga,
Whakatikaia kia tika
Whakatikaia tonu hia
Kia tonu hau kia tonu
Ko te matuku i hea?
Ko te matuku i Wai-ngongoro
Ko te matuku i hea?
Ko te matuku i Tanga-hoe
Ko te matuku i hea?
Ko te matuku i Hinga-hope
Ko te matuku i hea?
Ko te matuku i Pa-tea

(131)

Ko te matuku i hea?
Ko te matuku i Whenua-kura
Ko te matuku i hea?
Ko te matuku i Wai-totara

A na taua karakia a Turi nei i koha ai te manu ra te hu, a ka rongo te iwi haere mai ki te tutu i taua pa i tana aro, ka hewa ko te reo o Turi, a ka whati te iwi pera i te wahi o Turi.

Ka noho nei a Turi a ka aroha ki tana kainga i Hawa-iki, a ka kaha taua hiahia a porangi noa iho a Turi i te aroha ona ki Hawa-iki, a whakamomori ana aia, ka whakaparemo i aia ki te awa i Pa-tea, a ka mate ra a Turi, ko te wahi ia i tu ai tana whare a Matangi-rei, me te wahi i tu ai tana maara i Pa-tea, e mohiotia ana e o reira kaumatau i enei ra, a e tohutohungia ana nga pou kowhatu, he mea whakairo aua kowhatu, a e toru te kau topu aua kowhatu, kei reira ano e tu ana, ara nga pou tohutohu o taua maara kumara a Turi, a mo nga ra o te karakia o te hahi aua kowhatu ra i pakorea ai e te tangata. Ko te wai puna a Turi, kei reira ano e pupu ake ana te wai, a e inuinu ana te wai o taua puna e te tangata o enei ra.

(161)

U P O K O X I I I

E te manawa i runga e
Ka pau taua te korohikohiko e te whetu
Tenei te tiri o te tangata te ngoi mai nei
Kei te whiringa o te patu a Te mau-tara nei
Roto mai te otaota nei
Kei te miri rawa ngau tara nei
Kia mau te pupuri, kia pupuri

He whakaaraara pa.

(RTMSS)(133)

U P O K O 7

TURI
(NGA-TI-HAU)

I te taenga mai o Turi ki tenei whenua i te timatanga o mua, otira ko Kupe kua tae mai i mua atu o Turi, na rokohanga mai e Kupe e tere tere noa ana ana tenei whenua, na ka whakaukia eia tenei whenua e takoto nei, muri atu o Kupe ka tae mai a Turi ki uta nei ka kite aia i te whenua e rewa ana kahore ano i totohu ki raro, no te mea no muri tata iho o te hurihangia ia Mata-aho.

Ko te hara tenei i haere mai ai a Turi, he kuri maori, ko nga ingoa o aua kuri ko Wakapapa-tu-a-kura, ko Matua-ware, ko Tango-kakariki, ko Te huia ka patua ka mate ka ui a Turi ki ana kuri kahore i whakina karanga ana ki te tutae hu o Hoe-wa ka riri a Turi ka patua nga tangata a Po-toru hei utu me tona iwi katoa ka mate ka rapua a Turi kia patua, ka haere atu a Rongorongo ki te whangai i tana tamaiti matamua i a Turanga-i-mua. Ka rongo ki te karakia a te iwi o Hawe-potiki raua ko Hoe-wa. Ka hoki mai aia ki a Turi, ka mea kua rongo ahau i te waiata, a koia nei nga kupu:

Horu horu taku manawa

(RTMSS)(134)

Ia Hawe-potiki
Ka utaina ki runga
Te whata a Maia
Runa mai Rongo - e
Runa mai Rongo e, ha, e

Ka mea atu a Turi tena hokia ano te mea na, tena pea te roanga o te waiata na, ka hoki ano a Rongorongo ka rongo ano aia i enei kupu:

Tikina atu te tini a Turi
O Taranga kumea mai
Ka reka te kai e, ka reka
Te kai e, mua ka runa mai
Rongo e, runa mai Rongo e, ha, e

Ka mea atu a Turi ki tana wahine “Ko te hara ia Awarua (or Warua).” Ka tupato a Turi ki aia mo tana hara, ka ki atu a Turi ki tana wahine, “Haere ki te kimi i tetahi waka mo taua,” ka haere a Rongorongo ki ana tungane ka mea atu aia kia Totowahine raua ko Toto-tane i haere mai ahau ki te ki atu kia korua i te kupu a ta korua taokete ka rongo raua i te kupu o ta raua tuahine ka haere raua ki te turaki i te rakau mo te waka nei mo Ao-tea, ka homai ki a Turi te waka nei ko Ao-tea, ka haere mai a Turi ka oma mai ki tenei whenua, ka rewa mai ki waho ka mea atu a Rongorongo ki a Turi, “E Turi ka mahue te waka iti.” Ka hoki atu aia ki te tiki, ka rere mai tenei manu te pukeko, te popotai, te kiore

(RTMSS)(135)

maori, te ngarara.

Ko nga maara a Turi o tawahi mai ko Kakahaue, ko Kakamoemoe, ko Te-ahu-roa, Te-tuahu. A te nohoanga o nga whakapakoko, a Ro aua atua, ko Maru, ko Kahu-kura, ko Te-heinga.

Ko Maru te atua karanga i runga i te tangata.

Ka rere mai ratou ka tae mai ki te moana nui ka tohea ratou e Po-toru kia tika ki te korokoro o te Parata kia mate ratou mo te hara o mua, kua patua e Turi he tangata i mua he whanaunga ano no te tangata i patua e Turi i mua ra meake ratou mate ki roto ki te maha o te Parata.

Na ka tu rua waenga ratou i te moana ka tiko a Hau-pipi, raua ko Hautiko-rere-waka hua noa nga hoa o ratou na Ta-po taua tiko, ka riri ratou ki a Ta-po, a whiu ana a Ta-po ki te moana, na ka whakatamara mai te atua o Ta-po i roto i te wai ko Maru te ingoa o te atua, ko Ta-po te ingoa o te papa (*medium*), ka mea nga korero o taua atua:

“Ina koe i a taua
Ina koe i a taua
Ki te pona tara tahi
Ara ki te whetu puwhero
Mo te whetu o te ao”

Na ko ta ratou tau tenei:

"Hoki te take take e Rongo Maru
A whatu manawa iho i runga i te waka
Maroro hau amo ake
Taku toki nei waiho rua

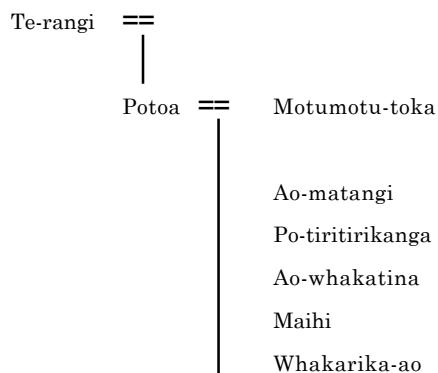
(RTMSS)(136)

I hoki runga i hoki raro
I hoki i te wai ao ki te ao
Marama Maru aka hora
Tanga-roa unuhia"

Na ka ora ratou, a ka utaina ano a Ta-po ki te waka, mei kore aia te whiua ki te wai penei kua mate ratou i te wai, ka ora ratou, a ka rere mai, a ka u ki hanga matou i Ka-whia, ka waiho atu te waka e Turi i reira tau ai ka na uta mai aia.

(Maori P.37)
(Maori P.38)

TURI
(NGA-TI-HAU)

TURI (NGA-TI-HAU)

Turi	==	Rongorongo
<div style="border-left: 1px solid black; padding-left: 10px; margin-top: 10px;"> Taranga (<i>i patua tenei tangata i Hawa-iki</i>) Tama-tea Hiku-ao Uru te angina Te-ra-waho-o-te-rangi == Wehe-roa </div>		

Hika-o-te-rangi Pakihivi Nako Tahau
--

Turi	==	Rongo-ue-roa
------	-----------	--------------

<div style="border-left: 1px solid black; padding-left: 10px; margin-top: 10px;"> Ihu(Iho)-uri Ihu-tea Whanga-tuhi-rau Whanga-okaia Tapoto Rua-ka-pere Huru-kaki Tuaka-waero Tahau Au-pounamu Pounamu Pounamu-hirau Te Kapunga </div>		
---	--	--

*Ko te tupuna tenei o Hira-wai o Pipi-riki i
 Whanga-nui ara i Manga-nui-o-te-ao*

Te-tahi korero ano mo Pounamu-hirau, nana ko Hira-keitoia, na Hira ko Ahu-roa, nana ko Te-Kapunga, te tupuna o Hine-wai e noho ana i Pipi-riki i Manga-nui-o-te-ao.

(This also contains information on Page as 141 & 142)

(B7.P67)(143)

TURI
(NGA-TI-HAU)

Kai kai kino a Turi i tawahi ka haere mai ka rongo te wahine i te ahi ahi, ka ki tikina atu he ora mo taua ka tangohia mai ko Ao-tea ka haere mai i te moana ratou ko ona wanau ka tutaki i a Kupe ka ki atu a Kupe “Nau mai haere e tae koe ki te wai e anga ki te uru ka titiro ki nga pou e tu ki te tahi taha ki te tahi taha, ko kona ko te kainga tena.” Ka karanga a Turi “E Kupe nau mai taua ka hoki.” Ka ki mai a Kupe “Hoki Kupe.”

Ka rere mai e rua waka ko Po-toru ko Turi, i mate a Po-toru, ka rukua a Maru ki roto te wai ka waka tamarama a Maru ki runga ia Ta-po i eke mai ai aia te papa noho ai a Maru.

Ka eke mai ki uta ka noho i Pa-tea ka patu i o reira tangata.

Ka nohoia, ka wanau ta raua tamaiti ko Rongorongo ka puta ko Tu-rongo i mua ko Tane-roa te wahine (tuahine).

(Part of P.143 Maori of Volume VIII)

A ko nga pou o te whare o Turi e kitea ana ano i enei ra i Pa-tea, a ko nga pou kowhatu o te rohe o te maara kumara o Turi kei Pa-tea ano e tu ana, me te puna wai ano ana i inu ai.

(144)

KUPE
(NGA-TI-HAU)

Na Maui i hi te whenua nei, a ko Tohu-a-rangi te ingoa o tana waka, a ko Tonga-nui te ingoa o taua matika, a ko Kupe te tangata matamua nana i haere aua motu nei, a ko Mata-orua te ingoa o tana waka, a nana i motu ke ai nga moutere, a i tu ai nga maunga, ina hoki e ki nei te waiata tu ke kapiti, tau ke mana, ano ka mutu taua mahi a Kupe hoki ana aia ki Hawa-iki, a nana i ki ki a Turi he whenua pai kei Pa-tea, i te pito ki te tonga o te motu ki te raki o nga motu nei, a i te tai hau-auru, i te wahi o Turu raua ko tana whanau i haere mai ai ki reira noho ai.

Na te poupou o Turi na Toto i hanga te tahi waka i te tahi awa iti i Hawa-iki, i kiia te ingoa ko Tau-toru, ano ka oti taua waka ka hoatu e Toto ki a Turi, a na Turi i mahi he komaru mo taua waka, a huaina ana te ingoa o taua komaru ko Mata-orua, a ka rere a Turi ma i taua waka ra ki te moana ki te moutere ki witi-marama, a ka u ratou ki reira, a ka tetetete ratou ko Po-toru i reira, i mea atu hoki a Po-toru ki a Turi, kia rere ratou ki te rato, a ka mea atu a Turi, “Kaore e kore, ka rere tonu au ki te ra hora,” a ka rere mai a Turi ki te ra hora, a ka waiho atu a Po-toru eia, a ka rere a Po-toru ki tana rere noa atu, a mate ana aia ki Te-au-o-rau-kawa, a ka rere tonu mai a Turi ano ka rongo atu aia i a Maia e ngunguru anuanu ana, a he kino no Turi ki ana mahi he, i whiu ai a Maia eia ki te moana, a ka tu te atua nei a Maru i runga i a Maia, ka ki mai taua atua i te wai “Ki te waiho au e koe i te wai ka mate katoa tatou, otira ki te utaina ano au e koe ki te waka, ka u tatou ki Nuku-tauira,” a ka utaina ano aia ki te waka, a ka

(145)

rere mai ano ratou a ka u ki Kawatau, i te tai marangai, a ka haere a Turi ma uta ki Ao-tea, a waihotia ana te waka a Turi i reira, a tapatonutia iho te ingoa o taua wahi ko Ao-tea, ko te ingoa o tana waka, a hanga ana tana whare i reira, a huaina ana te ingoa o taua whare ko Rangi-hunga-kau, a tiria ana eia te karaka i reira me te kumara, a ka haere tonu aia, ka ahu ki Pa-tea, a hanga ana te whare eia i reira ko Rangi-tawi, a ko tana maara kumara i ngaki ai i reira ko Matangi-rei, a ka noho aia i reira a taeanotia te wa i ririri ai raua ko Rau-manu, a ka whati a Rau-manu te iwi tuturu o te whenua nei a Nga-ti-rau-manu, ka tere he whenua ke noa atu, a noho ana a Turi me tana iwi i te whenua nei i Ao-tea-roa, a ka tu ka patua ano hoki e Turi te iwi tuturu ake o nga motu nei eia, he mea hoki i haere aia ki nga tini wahi o nga motu nei patu ai i aua tangata mo ratou nga motu nei. Ano ka tino korohetekia a Turi ka mate aia i Te-ahu-a-turanga i ko atu o Manawa-tu.

(B6.P205)(20)(146)

TURI
(NGA-TI-HAU)

I u a Turi ki Whangaparaoa i te takiwa o Tiritiri matangi i Wai te mata, a i hoe aia ki Muri whenua, a tae noa ki Ao-tea i te takiwa ki Kawhia, a hoe tonu atu ki Pa-tea, ka tae aia ki reira ka mau aia ki te one one o reira ka hongia, ka mea a Turi he whenua tino pia rawa atu tenei, a ka kite aia i te pou i whakaturia e Kupe i reira.

(147)

TURI

Rokohanga mai e Turi, kua kapi te whenua i Pa-tea i te iwi e kiia nei he korako, a patua ana eia nga tane o taua iwi kia mate, ko nga wahine me nga kotiro i moea e nga tangata o te iwi o Kupe hei wahine ma ratou.

(To go on page next to Title Page of Manaia)
(Mote P.38)(162)

UPOKO 14

Taku kainga pahera kau koa ra i,
Kihai turia e au ki te aniwaniwa
Kihai whakataua ki te mata i a Tu,
Ka tuku ai koe ra i,
Maringa nui ra koe Pou-kai,
Tenei ano na Whakatau-potiki,
Nana i tu te huru o Manoro
Kaka-tumuaki-rawea,
Ka ka haere iti,
Ko te ahi tunu manawa tena,
Ka tuhi ki te rangi,
Ka rapa ki te rangi na i,
Tama hine-wai,
Taria mai e koe,
He matangi ruru hau
He tonga kari whenua
Tena au
Whanatu ra, e - i.

*He tangi na Tu-tara-kura, na te
tupuna a Hori-Kingi te Araua.*

(276)

MANAIA (NGA-TI-HAU)

Nga korero mo Manaia, te tangata i eke mai i te waka nei i a Toko-maru, a he whati mai tana i Hawa-iki i te wehi o te patu, a o tana hoa riri i te iwi e patua eia hei utu mo tana wahine i aitia e tana waru tao.

Rere mai ra a Manaia, a ka u ki uta, a ka totohe ratou ko etahi waka mo te pakake, me te whenua i uta, a ka rere a Manaia ka ra Muri-whenua, a ka u aia ki Wai-tara, rokohanga atu eia he iwi ano i reira i te takiwa ki Wai-tara, a patua ana taua iwi eia, a ko nga tane i kainga, ko nga wahine i moea e te iwi a Manaia, a ka riro te whenua i a Manaia ma.

MANAIA
(PUKE-TAPU)

I rere mai a Manaia i Hawa-iki, he wehi nona i nga iwi o reira kei ngaro aia me tana whanau i te patu, ka rere mai nei aia i runga i a Toko-maru a ka u mai ki Rohutu, ki te wahapu o te awa i Wai-tara, a he tangata ano to reira, ko te iwi no ratou pu ake te whenua a ka tauria e Manaia ma ka patua, a ka riro te whenua i a Manaia, a ka ngaro te iwi o te whenua ake, hei uri mo Manaia ma, i te mea hoki i moea nga wahine o taua iwi e Manaia ma, a ko nga tane i patua, a kainga ai.

(B7.P173)(150)

TURI ME PO-TORU
(NGA-TI-HAU)

Ko te Ririro te waka a Po-toru, ko Ao-tea to Turi, he tautohe na raua, he kuri te take i patua taua kuri, hei patunga tapu ki to raua atua, ka mea atu a Turi me haere taua ki te ra uru ka mea atu a Po-toru me haere taua ki te ra too ka tukua e Turi a ka mate a Po-toru. Ka u mai a Turi ki Pa-tea, ka ora aia i roto i tana whare i Matangi-rei.

(151)

TURI
(NGA-TI-HAU)

Ko te haerenga mai a Turi ka tiko a Atapo ka panga ki roto ki te wai, na ka whakatamara mai, na ka titiro ki te hekenga o te ra, na ka whawhatia atu ka tangohia mai ano a Atapo ki te waka ka ora a Turi i reira, ka tae mai ki tenei moutere, na i aia i te moana ka rori a Po-toru i te waka kia anga ki te tai tope ki te uru (kia anga ki te korokoro o te parata) kia mate ai a Turi ma.

(152)

TE KORERO MO TURI I TAE MAI AI
KI ENEI MOTU I AO-TEA-ROA
(NGA-TI-HAU)

I a Turi e rere mai ana i te moana ki enei motu i Ao-tea-roa, ka tiko a Ta-po i te niao o te waka tapu nei i te waka a Turi, a ka peia a Ta-po e Po-toru ki te moana, a ka whakatamatama a Ta-po, a ka titiro aia ki te ra-to, a ka whakahua i te karakia mona, a ka aroha atu a Turi ki aia, a ka mau ano te ringa o Turi ki aia, ka toia mai ano aia ki te waka, na reira a Turi i ora ai, i kore ai aia e mate ki te moana, a i tae mai ai aia ki enei motu ki Ao-tea-roa, a i a Ta-po i te wai ka tohe a Po-toru kia tukua te ihu o te waka ki te Tai-tope ki te uru, ara ki te korokoro o Te-parata, kia mate katoa ai a Turi ma, ko Ta-po te kai tohutohu o te waka a Turi.

(Extract from “Te Waka Maori”)

(153)

TURI
(NGA-TI-HAU)

Ko etahi Pakeha e whakaaro ana i rokohanga mai e o matou tupuna he tangata ano i tenei motu i to ratou taenga mai ki uta nei i runga i nga waka i rere mai i Hawa-iki. Otira, kaore-kaore he tangata i kitea ki konei.

Ko Hawa-iki te kainga o toku tupuna o Turi, ko Ao-tea te waka i rere mai ai ia i te moana uriuri, ratou ko onga tangata rahi atu i te ono-tekau. Ka tae mai tona waka ki waenganui o te moana, ka haere ake tona atua i raro ka mau ki te toi o te hoe a te kaiwhakatere o tona waka, ara ko Tu-tangata-kino, katahi ka whiua te tangata ki te wai, ko Ta-po te ingoa. Ka taka ki roto ki te wai ka eke te atua o taua tangata i whiua ra ka korero, ka mea - “Hina mai te whetu pukana nui o te ata, ko taua kua u ki uta,” (ara, ki Niu Tirani nei). Ka whawhatia atu ano e Turi taua tangata i whiua ra hei tohunga, mona. Katahi ka rere mai tona waka, ka kite ia i te rae o Kawhia. Katahi ka waihotia te ihu o tona waka ki taua rae, ka u ia ki Kawhia. Ka

whakatupu haere mai ia i te tangata a tae noa mai ki tona kainga tuturu, ki Pa-tea - ka tini ka mano te tangata, ona uri. Tokorua ona uri i tae mai ki Whanga-ehu nei, ko Tai-tapu te tuahine, ko Rangi-whakaturia te tungane - koia ra au e tuhi nei.

Ka timata he take atua Maori noku, no mua tae noa mai ki te takiwa i tae mai nei te Pakeha. He atua ika no te moana, ko Rongo-mai te ingoa, e ora nei ano. Ko toku tangata i tangohia e taua atua ika ko Te Ra-pati. E rua ona tau i ngaro atu ai taua tangata i a matou, a tae atu ana ki Ingarani i roto i aua tau e rua. Te hokinga mai ki a matou he kahu Pakeha ona kahu, he kohuai paraikete, he rerihate - kaore ano tera kahu kia kitea ki konei. Kua kotahi rau e rua te kau tau tona wehenga inaianei to taua tangata i tangohia ra.

Ki te haere he Pakeha i au i runga i taku waka ki te moana nui, i nga wai-maori ranei o uta, tena e mataku, tena e ki, "He aha tenei!" me ka kite iho i te papa o te waka e piri ana taua ika atua. Ahakoa i te moana nui, i nga wai-maori o uta ranei, ka tae mai ano aia hei hoe i taku waka me rokohina au e te tupuhi, me whaia ranei au e te hoa riri. He ika rongo rawa ia me tonoa e au i mua ai i nga ra o te tapu, i te tapunga o toku reo hei tono i a ia. Na, ko tenei korero he tika rawa he pono rawa i mua ai.

(154)(155)

TURI RAUA KO PO-TORU (NGA-TI-HAU)

He tangata a Po-toru, nana te waka nei a Te-ririno. Na Turi te waka nei a Ao-tea. He tautohe te take i riri ai a Po-toru raua ko Turi ki a raua, he kuri te take o ta raua tautohe i patua taua kuri hei patunga tapu ki ta raua atua, a kainga ana taua kuri e Po-toru a ka ki a Turi "Me haere taua ki te ra uru." Ka mea atu a Po-toru "Kao, me haere taua ki te ra-to," a ka tukua atu a Po-toru e Turi kia haere aia ki tona i hiahia ai, a ka mate a Po-toru, a ka rere mai a Turi a ka u aia ki Pa-tea, a ka ora aia i roto i tana whare ko Matangi-rei.

(156)(157)

KO PO-TORU RAUA KO TURI
(NGA-TI-HAU)

He tangata a Po-toru, me tana waka me Te-ririno, a ko Turi
me tana waka ko Ao-tea. I riri enei tangata ki a raua, i te mea,
na Po-toru i kai te kuri a raua i patu ai, hei hapainga tapu ki ta
raua atua, ka rere mai nei raua, a ka totohe raua i te moana, a
ka ki a Turi “Me rere taua ki te ra uru” a ka mea atu a Po-toru
“Me rere taua ki te ra too” a kihai a Turi i whakaae ki ta Po-
toru, a rere ana a Po-toru ki tana i mohio ai, a ka mate aia me
tana waka me ana hoa, a ka rere tonu mai a Turi me tana
whanau me tana iwi a ka u mai ratou ki Pa-tea, a ka mahia he
whare i reira e Turi, a ka noho aia i taua whare a ka ora aia i
tauau whare i Matangi-rei.

(Mote P.27)(173X)

U P O K O X V

Pa to hau ki te Ta-wai-hora,
Na runga ana mai te hiwi kei O-kare (O-mere)
Kai atu o mata, kai atu ki Arapawa ra e.
E hoehoea mai e Nga-i-tapahi,
Hoki atu e Tau i te whaitanga,
Kei ara mai nga tai o Nga-whatu ra, i a.
He aha rawa te mea, e tohe riria, nei
He ao ka tau, kei ako au, kei keukeu
Me whakatu au, hei pou rahui, e,
Kei kake puwhara, te ngutu te rimu rapa.
He aroha ia, nei ki a koe e Kupu
Ko a taua mahinga, i maharatia ai
Me kawe taua e, ki te wai huri ai, e,
Kia mutu ake ai te aroha i ahau.

*He waiata na Miro-iti, he wahine
taurekareka na te Whata, na te rangatira o
Nga-ti-awa, a o Nga-ti-toa hoki.*

(159)

TURI (NGA-TI-HAU)

I te wa i tae mai ai a Turi te tangata tuatahi i tae mai ki te tai tu auru o enei motu, i rere tonu ai ki Kawhia, a ka kokoa eia te tahi o te oneone eia ki tana ringa a hongia ana eia, a whiua ana ano taua oneone i tana ringa, i te mea hoki kahore he pai kakara o taua oneone, ki tana i pai ai, a ka haere aia ki Nga-motu ki Taranaki, a ka mau ano hoki aia ki to reira oneone a ka hongia eia, a kihai noa ake hoki te kakara o taua oneone i paingia eia, a whiua ana ano taua oneone eia ki te whenua, a ka haere aia ki Pa-tea, a ka kokoa eia te tahi wahi o te oneone o reira eia a

hongia ana eia, a i kakara taua oneone, a paingia ana eia, a noho ana aia i reira, a ngakia ana tana kete kumara kotahi i reira, a maea mai nga hua o taua kete kotahi e toru topu, a ka hanga aia i tana whare, a ka tapatia tana maara kumara eia ki nga pou totara nunui, a ko nga putake o aua pou e kitea ana ano i enei ra, te ingoa o tana maara ko Hekeheke-i-papa, a e toru aua maara, a te ingoa o tana whare ko Matangi-rei, a te ingoa o te tahi o ana whare ko Nga-tara-a-te-moana.

(163)

TURI
(NGA-TI-RUA-NUI)

He tika ia nei, he tikanga anake te take o a matou ingoa, i te mea hoki e kore te ingoa o a matou tamariki e tapaa noatia, kia whai take ra ano ka whakahua ai nga tupuna ra nei nga matua ranei i te ingoa mo ta ratou potiki, *ohai* hoki e kore ano te kaumatau e whakahua i te ingoa hou mana, kia whai take ra ano, hei te maia i te taua, hei te take kohuru, hei te take pouri mo ana mate i ana tamariki ka mate i te poroaki ranei o aua tangata ka mate ra, na reira o matou ingoa i mohiotia ai he tikanga kau ano to aua ingoa, a na aua ingoa i maharatia ai nga tikanga nui o nga mahi a o matou tupuna.

He kainga ingoa nui te takiwa i Taranaki i nohoia e to matou tupuna e Turi, a nana hoki ara na raua ko Hau nga ingoa i whakahua mo nga awa i te akau, me etahi o nga wahi i nohoia e mau mai ra ano i Ao-tea a Wai-rarapa atu ana, a ko nga iwi o Whanga-nui me nga hapu o Nga-ti-rua-nui, he uri ratou na Turi.

Te take ona i haere mai ai i Ao-tea, he rapu mai i te awa i kiia e Kupe ki aia, ara i te awa o Pa-tea, a ko te wahi ona i u matati mai ai ki enei motu, ara ko te awa i tapoko atu ai tana waka a Ao-tea, i kiia taua ingoa o taua waka mo taua awa, a e mau tonu nei te ingoa o taua awa i enei ra, a ka haere mai ratou ko ana hoa, ka ma uta mai i Ao-tea, a ka ahu mai i te akau, ka tika mai ma Taranaki, a waiho atu ana tena waka i Ao-tea, a nana i whakahua nga ingoa o nga wahi mai ano i Ao-tea a tae noa mai ki Wai-tara, a ko Taranga i

(163A)

te take o te ingoa nei o Wai-tara. Tetahi take e kiia ana e etahi o o matou tupuna, mo te taenga o Turi ki taua awa, i noho aia i karakia i taua awa, ara i karakia tara ki te rangi, a koia ra te take o taua ingoa o Wai-tara, he taranga nana i taua karakia i taua awa, a ko Mokau, no tana moenga i reira, a ko Manga-ti, i horahia te kakahu tapu nei ki reira, ara a Hu-moko, a matakitaki ai ana hoa i te pai o taua kakahu, koia ra te take o te ingoa nei o Matakitaki, a ka tae mai aia ki te akau i Hongihongi, he mea i opea te oneone o reira eia ki tana ringa, a hongi ai aia i taua oneone, koia ra te take o taua ingoa o Hongihongi. Ka haere aia i te one, ka ahu ki Tapu-wae, a he mau mo te ahua o ana tapu-wae i te one ma e haere ana, a titiro ai aia ki aua ahua o ana tapu-wae, koia ra te take o taua ingoa o Tapu-wae, a ko te awa nei ko O-a-kura, no te kahu tapu ra no Hu-moko i horahia ki reira a no te whero o taua kahu, koia a O-a-kura, he whero hoki te kura, a ka tae aia ki Raoa, ka kai aia i reira, a raoa ana aia, a ora iti aia mate, koia ra te take o taua ingoa o Raoa, a ko te awa nei ko Kau-poko-nui, i tapa ki te nui o te upoko o Turi, a ko Marae-kura, no te horohorohanga, a no te roiroinga o taua kahu tapu ra ano no Hu-moko, koia ra te take o taua ingoa ra o Marae-kura, a ko Ka-puni, te wahi i noho puni ai a Turi me ana hoa haere i taua haere o ratou, a ko Tanga-hoe, no tona hoe taua ingoa, he tanga nona kihai i hoe tonu i aia e whakawhititi ana i runga i te mokihi, i te awa o taua wahi, a ko Wai-ngongoro no te ngongorotanga o Turi i aia e moe ana i reira, a ko te rae ko Whiti-kau, he roa no te wa i haere ai a Turi kia puta ki tua o taua kurae, koia te take o

(163B)

tauau ingoa o Whiti-kau a ka tae a Turi ki Pa-tea ka mahia eia tana pa ki reira, a ka tapaa eia te ingoa o taua pa ko Rangi-taawhi, a i tiria eia ana kumara, e wha topu ki reira, he mea tohitohi aua kumara ra, a tiria ai ki te whenua, tena e hauhakea nga hua e wha rau topu kete te maeatanga mai, he mea karakia eia tana maara kumara kia tupu ai, a kia kore ai e raru i te aitua, a koia nei te karakia:

Ko tara ko tana
(Kia matara)
Ko tara mai i a
Rongo-nui, mai i a
Rongo-tau, te tapitapi
(Tamitami) te homai
Te ruia te whakamaua
Ki tenei whawharua
Ka tau tini
Ka tau mano
Ki te wai no
Tu whakararo
(Kia tini kia rea)
Ka puaki
Aro-mea koia
Ngaere (ahuahu)
Ngaere (tetere) ngaere (pupuke)
Te whakatupua
Ngaere te whakatawhito
Ko koe kia whakangaere
Mai e koe te taru
Ki Hawa-iki (te kumara)
Kutikuti (pakari) pekapeka
I matomato ahua te
Papa i kura tau
(Te mana i Hawa-iki)
Mihi ake te aroha
Taku Ariki koia

(Mote P.31)(193)(194A)

UPOKO 16

Tera te puia
Ki O-hine-mutu ra,
Kia tangi atu au,
Pehea ka tauwehe,
Te aroha i roto ra,
Homai me riringi
Ki te hua roimata
E mapuna i aku karu.
Kei te aha te tapu,
E whakawehia nei
He ingoa iri kau
Ki te muri rangaranga.
Hoake rawa nei
Te wa o te mahara
Ka eke i te ngaro,
Ka noho taute au.

He waiata aroha no mua.

(This is to follow 194)
(164)

TURI
(NGA-TI-RUA-NUI)

Ko te tupuna nei ko Turi, i whawhai aia ki te tahi iwi i Hawa-iki, he kohuru nana te take o taua whawhai, he mea hoki i patua te tama a Ue-nuku hei utu mo tana teina i kainga e Ue-nuku, me nga kai popoa i maua ki a Ue-nuku e te teina o Turi, a tinga ana a Turi i a Ue-nuku ma. Koia a Turi ratou ko tana whanau i eke mai ai i te waka nei i a Ao-tea, a ka rere mai ki enei motu, ka rere mai ra a Turi ma i Hawa-iki, a ka u ki te motu nei ki Rongo-rupe, a ka rere atu i reira a ka u ki te tahi

motu ano ko Rangi-tahuahua, a ka rere atu ano aia i taua motu ka tu te atua o Turi i te moana, ara a Rongo-mai, ka mau ki te pito o te hoe a te tahi o te iwi i te waka nei i a Ao-tea i a Tu-tangata-kino, a ka mea a Turi he aitua te mahi o tana atua ki aia, a kei mate ratou ko tana whanau ki te moana, ka mau a Turi ki a Ta-po, he tangata ano mo te waka ra ano, ka whiua ki te moana, a ka maea ake ano a Rongo-mai i te moana ka puta ana kupu ka mea ki a Turi:

“E kowhiti tawera
Ka u taua ki uta”

a ka rongo a Turi i aua kupu ka wehi aia, a ka tae ano aia ka kumea mai a Ta-po eia ki te waka, a ka tu a Ta-po hei tohunga mo te waka nei mo Ao-tea, ka rere tonu mai te waka ra, a ka takiri te ata ka kitea atu te whenua o uta e Turi ma, ara te whenua i Kawhia, a ka u ratou ki Kawhia, a ka haere a Turi ma ra te takutai o te moana, ka ahu ki Pa-tea, a ka noho te iwi i Pa-tea, ko Turi i haere tonu ma uta a tae noa aia ki Wai-rarapa, a he mea tapa haere eia nga ingoa mo nga awa katoa o taua akau, me nga wahi katoa o reira, a na aua mahi ana koia te waiata a Tu-rau-kawa i tangihia ai, a koia nei taua waiata:

Copy Maori of on Page 1 (103) Maori of Vol VIII
See which translation of this song English Page 1(101)
Vol VIII

(This is to follow 164)(1)

Taku tamaiti e i
Ka whano ka wareware
Koe i au e, i, ra, e.
(I au koe ra e.)
Kei whea (hea) koe e tama?
Kia (Ki te) whakauru mai
Ki roto ki to whare
Ki te waha-o-te-rangi
Te whare tena i taia ai Tonga
Ki runga te Taihoa e, ra, i.
Na Te-kahui-tara i hoehoe te uhi
Taia ki te rangi, ka kikiwa kei runga
Taia mai Whero ki
Hi-te-kai-whara (Whiti-kai-wara) e i.
Taia mai Maru ki roto Poririta

A kino tona moko tapa tona ingoa
Ko Moko-hiku-waru (aru)
Ko (No) Tu-tangata-kino e, ra
Iria mai i tama i runga
O Hakune-rangi, te waka o Rehua
Ko Tawhaki te ika, te ngaki o te hara
O Te-whetu-tai(tu)-o-te-rangi
Te waka rara, Te-nganganga-o-te-rangi
Te-pakonga-o-te-rangi
O Tu-whare-kura i mate mai
Ai aia ki Whiu-te-kawa e, i.
I takoto kau Ra-kura ki te ihu o te waka
Nana i kaia (tahae) kahore i whaaki
Rangona ki te tangi a Tau-tini-ariki
Te hoe a Rehua ko Raparapa-te-uira
Tana tata ko Whakawaha-taupata
Tana matira ko Matira-amoamo
Tana aho ko Tiritiri-ki-matangi
Te kawaiti o te paua ko Mai-rehua-kai (Maire-hua-kai)

(2)

Whakanohoia te mata, ko te iwi (wheua) o Rona
Houhia ki te here, ko Paepae-te-iria
Te Turei-o-te-rangi e, i.
He tira haere mai no Rupe
Ki te kimi (rapu) mai i a Hina
Tutaki mai no (ano) ki te roro o te whare
Whakatorohia (Rapua) mai me
Ko Iriiri-pua (Iriiri-kapua)
Ka whati tona tara
I whakangaua ki te tumu
Ka whiu (wiri) te kaki
Tohungia he tangata
Ko Rupe-(i)-te-rangi e, i.
Tena no (ano) ra te mea
I haere ai aia
Tohungia ki te waha (mangai)
Ka kotamu nga ngutu
Mohiotia mai ko nga korero
I haere ai aia, whakaturia te
Tawhito-rangi uru, Te-hikihiki(ikiiki)
Whakahekeia te waewae ripeka
Whakatakotoria ko Kauika
Ko Tongitongi-tawiritia (rau tawiri)
Whakakopia (Wakopea) ki te kauhangia (kauanga) nui
Kua (Ku) riro (iho) no (ano) i te pikinga matua i, a
Taketake e ra i, i horotaka mai (ai) nga parirau
Ka kitea, ka kakekake koe i te maunga
(Te ngaunga) i (te) Taketake-roa
Tapa tona ingoa Pahau-kihiia
Aea (Ara) e tama ki (kia) noho mai koe
A wetenga (Kia wetekia) iho (atu) taku pute rei
Ahuatia (Whakahiatia), waenganui mai
Ko te One-potaka, ko Te-(tau)-ki-tahaki
Ko Te-haka-ki-tahaki
Whakahekeia iho te ngana ki waenganui

(3)

Ki te whawharua (wawarua) ruia atu ai
Te kumara(kura)-tawhiti
Hei whakaatu, kia kore e huna mai ana
E mahuia(mahuika)-i-te-rangi
Nau (Haere) mai e Rupe taria (e noho karia)
E haere, kia rongo mai koe
E rua tau ruru
E rua tau wehe
E rua tau mutu
E rua tau kai
Nga kai hei papare mau
E rua o ata
E rua o tai
Kotahi to te po
Moea mai nga mata
He tokotoko tao
Kotahi te turanga
He tokotoko rangi
Ka ngaro te kai
Ka ngaro te tangata
Herona iho ra (ai)
Ki roto Rua-popoki
Roto Tarei-kura
Nga umu o (a) Rehua
Te umu tangotango rua
A Hau-ma-ititi (Ru-hau-i-itu-i-itu)
Marekareka e tama
Kurunga (Kurama) hoki
Ko te amu tena a (o) Te-ao-kai e, i.
Kaua e tama e haere numinumi
Aro nui te haere ki roto (o) Te-tatau
Te whare o Miru (Mutu) i roreia ai Kewa
Tenei ano au kei te whakarongo (whakaaro) ake
Tenei mutu te taka i roto i te whare

(4)

Paroparo nei, tera ano mutu
E te ihe (te tia) i a Mauri ora
Ka rukuruku ai
Hei (He) kata mai e tama
Ma nga iwi nei
E kore e kataina
Kua (Ka) rongo mo (ano) au
Huke(Hiku)-Haku-ao te korohiko (koromiko)
Ko te rakau i tunua (taona) ai te Moa
A (Ka) rewa ona hinu
Ko te aitanga a te Ra-tuoi
Ka rongo mo (ano) au
Na Kura-te-ahuru
Te horo pito, ko te rakau
I tu ai a Weka
E rona te tai ki mua
Te-ahu-rewa, ki (kia) kai ai

Tu-hau (Atu-hau, Itu-hau)
Ki (Kia) kui ai Itu pawa
(Atu-pawa, Tu-pawa)
Ki (Kia) whakaturia te tapu
O te raina, whakahekeia (hei whakahekenga)
Tana (Tona) waewae toa
Mo te (tona) turanga atu i
Te tini o Tu-tonga-nui
Ka hongia tana (tona) ika
Ko te matatu no (na) Whiro
Utaina ki runga ko (ki) tana (tona) waka
Ki Mahu-rangi e, i.
Aea (Ae) e tama ki (kia) noho mai koe
A (Kia) whakahua au nga hiringa nei
Hiringa te hihiri
Hiringa te mahara
Hiringa te hotuhotu

(5)

Hiringa Ata-mai
Hiringa wareware
Kaore (Kahore) he hiringa
I kore e kai ano i aia
(I te kai no (ano) i aia)
Hiringa te Manu-meia
Huna ki uta ki (kia) Tane
Hiringa te hohonu, maka (whiuia) ki tai
Ki a Tanga-roa-mata-nui
Heoti ano e tama Tanga-roa kei tai
Kei roto Whare-rimu
Kei roto Whare-one
Kei roto Whare-papa
O Ruaki-pouri
Te whare tena i tiria (titaria) ai
Nga-ika riki nei
Pana te waro i haere mai ai
Te kokopu ki uta ra
Pana-whenua-meia
I hara mai (haere mai) ai
Te hiku o Tuna-roa ki uta ra
Nana i whanau Whare-huhe
Whare-repo, Te-utuutu-matua
Te-whakapaungia (whakapounga)-wai
Nana i kawhaki (mau)
Au-kume, Au-rona
Nawai no (ano) e tama
Tanga-roa i hara (haere) mai ki uta
E whano (haere) ana ia (aia)
Ki te Roto-hahu
Ki Hawa-iki-nui ra
Ki Rangi-riri e, i.
Kahua e tama i kotia atu
No (ano) te kaha mo te po

(6)

I to whanautanga, i ranga mai ai
Te hau (au) a te pupuke
O te tonatona, o te tau mate
O te kunawhea (kunawea)
Pukai (Takoto purokuroku) atu
Ki te aroaro o Mata-riki
O Here-kikini, o Here-momotu-kai
(Kai) Momotu tangata ki runga wae (wai)-rota
Nekea e Puanga ki runga o Raro-tonga
Whakaturia te whare, ko te Maru-ao-nui
Nekea e Whakaha (Whakaahu)
Ki runga o Hawa-iki
Whakaturia tana whare ko Rangi-aio
Nga-tokorua-a-tai-ngahue (tai-ngarue)
I maka ki runga
Hei tohu mo te Rangi e, i.
I e tama
I te wai nui nei
No nga matamata
I (Ki) runga whatanga nui (watanga nui)
Na nga kurae i (ki) runga hau matao
He mahakitanga (mawhakitanga) koe no
Ngarue-te-rangi, mo Ko-manawa
Ko-matamata-rau-witu
Ka tau no (ano) koe ko te ata
O Pohea, i kaihoratia (kai oratia) iho
E o tupuna ki roto o Ta-rere
Ka tupu koe e tama e, i.

*He tangi na Tu-rau-kawa o Pu-tiki i
Whare-roa, mo tana tama i mate.*

(This is to follow 6)
[\(165\)](#)

A ko te maraa o Turi i Hekeheke-i-papa, a ko tana whare ko Matangi-rei, me te pou i tu i a Kupe, nei ano nga tohu o aua mea e kitea ana ano i enei ra, a ko te karaka a Kupe i tiri ai, te tu nei ano te putake o taua rakau.

A nga tupuna i eke mai i a Ao-tea, i te waka o Turi i puta i aua tupuna ko Tara-naki, ko Nga-ti-rua-nui, ko Nga-rauru, ko nga iwi e noho ana i Whanga-nui, me tera i Rangi-tikei me Nga-ti-apa, a na aua tupuna nei i patu nga tangata tupu ake o te whenua i rokohanga mai e ratou e noho ana i te whenua nei, ko

nga tane i kainga e Turi ma, ko nga wahine i moea e nga tangata o te iwi o Turi ma, a na aua iwi wahine nei i moea e Kupe ma i ako te whatu o te kakahu maori, a e kiia ana he iwi ahua kiri tea taua iwi, he hunga toa pore, ara e kore e mohio ki te mau patu, e taea hoki te aha i te pai o te whenua, a kia noho ko Turi ma anake i taua wahi, koia i patua ai te iwi no ratou te whenua, kei ai he whawhai ki te iwi o Turi.

(This is to follow 197B)
(Mote P.51)(203)

UPOKO 17

E pari i te tai whakaki ki te awa,
Nei au ka tu ko te hoe ki te ringa,
Ma te muri raro au e karawhiu,
Kihai whakarangona, te riri a te kohake.
Me aha i a roto nana ka whana tonu,
Kei tohu te makau ka pau te whaka-rau,
Te tuku pototia aku rangi ki te noho.
E kore matea, ko te kianga iho,
“E ka ko te ahi whakamau tonu ake,
Nga tomokanga koe o Tahere i runga
Ko te kainga ra i noho ai au.”

He waiata aroha no mua.

(166)

RUAHINE (NGA-TI-HAU)

I haere mai te kuia nei a Ruahine i tawhiti, a ka tae mai aia ki te whatitoka o te whare a Rua-maunu, akuanei te korerotanga atu ki aia “E ka kitea te piro o te au ahi o te kuia nei” akuanei ka whakarerea eia a Rua-maunu a ka haere aia taua Ruahine ka noho i a Tu-matua, a ka puta ki waho ta raua potiki ko Tai-nui, a ko Tai-nui te tupuna o Nga-tima.

I haere mai taua kuia i tawhiti i runga i te Ngutu-hue, a ka tere haere mai aia a ka u ana ki Whanga-nui nei.

(167)

HE IWİ NOHO RAKAU (NGA-TI-RUA-NUİ)

Na o matou kaumata o mua i kite te iwi noho rakau i take o Puke-ranaki ara i te maunga e kiia nei ko Tara-naki, i kitea e

nga tangata haere ki te tahere kuku, a ki te whakangau kiwi, ko nga ara haerenga o taua iwi i kitea ki te taha ki te ra huru (marangai) o taua maunga ara ki te taha e anga ana ki Tongariro, a ka kite taua iwi were kuku ra i te ara tangata, he mea mohio ki te tapuwae tangata e mau ana te ahua i te koparuparu o te ara, a ka haere tonu taua kai wero manu ra i taua ara, a ka kitea te kainga i runga i te rakau, he mea arawhata te ara e eke atu ai ki taua kainga, a he mea kaupapa te tunga mo nga whare, he mea tutei e aua kai wero manu ra, a ka hoki ai ki te iwi nui, a na ratou i huaki taua kainga, a ko nga tane i patua, ko nga wahine i whakaraua hei pononga.

He iwi popoto taua iwi, i pera me te iwi tuturu ake o Tau-po i whakaraua e Tu-whare-toa inamata, he iwi kore e whawhai, a he marie noa iho, e kiia ana nei ano etahi o taua iwi o Tau-po te ora nei ano ona uri i Tau-po, ara i taua takiwa.

(169)

TE PAREKURA A RANGI-TOENGA (NGA-TI-RANGI)

Te take o tenei whakatauki a taku tupuna:

“Homai te kai kia kainga,
Kei ao ake te ra ko manga-whero.”

Koia nei te take i kiia ai taua whakatauki nei e taku tupuna.

Ko Rangi-toenga (C) o Ngati-rangi o te iwi o Kahui-rangi i moe i tana wahine i a Hine-kawhia (D) o Nga-ti-awa, a he punarua a Rangi-toenga, no Taranaki te rua o ana wahine, ko te ingoa o taua wahine nei ko Tane-korako.

Ko te ingoa o nga tama a Hine-kawhia, ko Te-tupe-o-tu, ko Nga-rue-potiki, ko Nuku-mahu.

Ko te ingoa o nga tama a Tane-korako, ko Rongo-mai-rerea, ko Tonga-korau.

Rangi-toenga	\equiv	Hine-kawhia
1.		Tupe-o-tu
2.		Nga-rue-potiki
3.		Nuku-mahu
Rangi-toenga	\equiv	Tane-korako
1.		Rongo-mai-rerea
2.		Tonga-korau

I whakatete aua tama o aua wahine nei ki a ratou mo te maara i Te-rewa-tapu.

Ano ka hoe nga teina a Rangi-toenga ki te hii ika, ka mea iho aua tangata ra ki a ratou iramutu, ka mea iho “Ki te pai koutou ki te whawhai ki a koutou ano, me whawhai a momoto ki a koutou.”

Pahure kau atu ano aua matua o aua tamariki ra ka tu ka whawhai aua tamariki ra ki a ratou mo taua maara, a ka tu a Nuku-mahu raua ko Tonga-korau ka momoto, a takoto ana a Nuku-mahu i te whenua i

(170)

a Tonga-korau, ka whakatika ake a Nuku-mahu i te whenua ka mau ki te pakiaka puriri, patua ana eia a Tonga-korau, mate rawa.

Ka haere a Rongo-mai-rerea ki aua iwi nei ki a Nga-ti-rangi me Nga-i-tawake, kia haere atu ki te taki taki i te mate o tana teina, kihai aua iwi ra i pai no te mea i whanaunga ratou ki a Hine-kawhia.

Ka haere a Rongo-mai-rerea ki era iwi i Taranaki, a ka tere mai aua iwi, ka haere mai aua iwi ra i Taranaki, rokohanga mai e ratou kua mene nga kai te kohi kohi e Nga-i-tawake ki Rewatahi, kua takoto te kai a te iwi nei a Nga-i-tawake ma ratou ano e kai, a ka rongo ratou i te taua a tauaki e haere atu ana, ka mea ratou kia kainga aua kai ra e ratou ano i taua ra ano i puta atu ai te rongo taua a Taranaki ki a ratou, ka mea atu a Nuku-mahu “Kaua te kai e kainga i te ra nei, engari apopo ka kai ai tatou i a tatou kai.” Nga kai nei, he kiwi, he tui, he tuna, he kumara, he aruhe, he paua, he kuku, ka noho te iwi ra me a ratou kai, a ao ake te ra ka huaki te taua a Taranaki ka taupokina

te pa a Nga-i-tawake, riro pa, riro tangata, riro kai, mo taua matenga o Nga-i-tawake koia i puta ai te whakatauki a taku tupuna.

Ka taea te pa e Taranaki, ka oma a Nuku-mahu ka piki ki runga ki te rakau, ka kiia atu e Rongo-mai-rerea, kia heke iho aia a Nuku-mahu ki raro, a ka hoatu e Nuku-mahi te paraoa roa ki a Rongo-mai-rerea. Ko Te Pae-o-te-rangi te ingoa o taua patu paraoa, kia patua aia, a patua ana a Nuku-mahu e Rongo-mai-rerea, ka oma nga morehu o te pa ra, ka whati ki te ngahere. Ko Reke-i-tiutiu he wahine, me Korotiwha, me Tataerangi he kotiro, no Nga-i-tawake enei, nga tangata 80 o Nga-ti-rangi, me te rau kotahi o te ope a

(171)

Te **Tupe**-o-tu, o
|
Manu-nui-ki-te-rangi, o
|
Kare-tu-rangi, o
|
Tawhere-whare-o-te-rangi, o
|
Ngarue-rangi, o
|
Kai-tangi-ika, o
|
Tatai-rangi

Ka rongo aua tangata nui i te wawara o te tai o Wai-o-ngare, ka mea atu ki te iwi kia arahina ratou ki reira, a ka tae ratou ki reira, ka tu ka mahia he pa ma ratou ki reira ki O-maru, a ka huakina ano ratou e Taranaki, a ka mate nga iwi o Taranaki i taua iwi ou ou nei.

Ano ka korerorero nga tangata o te pa i O-maru ki a ratou ano, ka mea etahi o ratou ano ki etahi o ratou ano “Nawai i ki te iwi whatiwhati matira hei tu ake hei korero?” He tawai atu aua kupu na te tahi wahanga o nga tangata o te pa i O-maru, ki te tahi tangata ano o ratou, a na Ra-kino aua kupu, no te po

aua kupu i kiia ai e Ra-kino no te wa ki ano i huakina te pa i O-maru e nga iwi o Taranaki, tena e ao ake te ra a ka huaki te taua a Taranaki, a ka tu te riri, i te wa ano e papatu ana te taua, e whana atu ana i te pa, ka tu a Koro-tiwha ki runga ka karanga atu ki ona hoa ka mea atu “E aku teina he kura,” a ka maunu tana hunga i te papatu, ka haere ke atu, ka waiho ko nga hoa a Ra-kino, nana ra nga kupu tawai mo Koro-tiwha nona i kii, kia patua e te taua, a ka patua a Ra-kino ma e Taranaki a ka mate, ano ka kite atu a Koro-tiwha i te mate o enei o ratou, ka hoki mai ano ratou ko ana hoa, a ka kekeri ratou ko te taua, a mate ana te taua i a Koro-tiwha ma, ka mate i konei a Rongo-mai-rerea.

Ko te whawhai nui whakamutunga tenei a Nga-ti-awa i whawhai ai.

(Mote 52)(221)

U P O K O 1 8

He Hokioi i runga, he Hokioi i runga, hei.
Kei te aputa koe na o te rangi e noho ana,
Te hoa moenga o te whatitiri matakataka,
Hei aha tena e tararua marire ona hiku maro?
Rua maro tonu ona hakikau,
E huhu nei i runga te rangi
Hokioi, hokioi.

He tau no mua.

(172)

TAMA-TEA-MOIRI (NGA-TI-RUA-NUI)

Naiana kia korero ahau i nga iwi na ratou te whenua i Taranaki, ara i te tai tonga ki Kakara-mea, ki Wai-ngongoro, a ki Waha-moko, te whenua atu ano i Kakara-mea a Wai-ngongoro ra ano, na te iwi nei na Nga-ti-rua-nui, a ko te whenua atu ano i Wai-ngongoro a tae noa ki O-take-o, i a Nga-ti-whare tera a ko te whenua atu ano i O-take-o a puta noa ki Te-nanu, na Nga-ti-tu-maha-roa tera wahi, a kahore kau he wahi a Nga-ti-rua-nui i noho ai i Waha-moko, no muri nei no nga riri o enei ra i tae ai te aro o te patu a taua iwi ki Waha-moko, a i noho i ngaki hoki ratou i reira, a ko nga iwi nei ko Nga-ti-whare me Nga-ti-tu-maha-roa, kua ngaro i te ngaro o te moa, ara kua kore he uri e kiia ai aua ingoa o aua hapu i enei ra, he mea hoki i huna kia ngaro e Nga-ti-rua-nui.

I nga ra o mua i noho a Nga-ti-rua-nui i Te-ranga-tapu, otira he tiri ke o ratou wahi i noho ai, i te mea hoki e noho pai noaiho ana nga iwi o taua aku ki a ratou ano, kahore kau he kino o aua

ra, a e hara i te mea atiati te hunga o etahi iwi e etahi iwi i o ratou whenua, a noho noa ai he hapu nei a Nga-ti-whare i nga whenua o etahi hapu, a haere ai ano hoki taua hapu ki nga puni o etahi hapu noho ai kai ai, a kahore he atiati a te hapu no ratou te whenua i a Nga-ti-whare.

A i aua ra, i noho taua kuia tohunga nei a Tama-tea-moiri i Te-ranga-tapu, a i noho ano hoki ana tama ki reira ano, nei koa he tuahine taua kuia nei no Rua-whata, a ka

(173)

taku ki taua ra nei ka tunu roi taua ruruhi ra a ka paoia eia hei meke, hei o mara ki roto ki te whata takoto ai mo aua ra e hiakai ai aia ki te meke roi, a i taua ra ano ka haere ana tama ki te hi i te akau, a e noho mahi ana taua kuia ra i ana meke roi ka puta atu etahi o te hapu ra o Nga-ti-whare, ki te kainga o taua ruruhi ra e mahi ana, tae atu taua iwi ra ka kite i te mahi a te kuia ra, ka karanga atu tetahi o aua tangata ra ka mea atu ki taua kuia ra “Paoia, paoia te roi hei meke whariki mo koutou ko to whanau.” He kanga rawa taua korero, ina hoki te whariki e kiia nei e aua kupu, he whariki hangi, a ka taona te kuia ra ratou ko ana tamariki, a ka waiho ana meke roi i mahi ai hei whariki mo raro i o ratou tinana i roto i te hangi. Kahore kau he kupu a te kuia ra ki te hunga na ratou taua kanga mo ratou ko tana whanau, a ka hokimai tana whanau i te hi ika, ka korero atu te kuia ra i nga kupu kanga a te hunga ra mo ratou ko ana tama, a ka tuteia te ara a Nga-ti-whare i haere ai e aua tama a taua kuia ra, a ka haere aua tama ki te korero i taua kanga kia rongo ai a Nga-ti-rua-nui katoa, a ka tino riri rawa nei te ngakau o taua iwi ra, a ao ake te ra, ka tu te taua a Te-paraha o Nga-ti-rua-nui, ka patua a Nga-ti-whare eia, i patua atu ano i te kainga o Nga-ti-whare, a tae noa ki te awa i Te-inaha, ao ake ka patua ano nga morehu o Nga-ti-whare e taua taua ra ano, a O-take-o ra ano, tae atu te patu a Te-paraha ki taua awa ara ki te noho mai o te papatupu ake o Nga-ti-rua-nui.

(173X Maori to follow this)

(174)

Ka tu a Te-paraha ka puta tana ki ki te iwi o Nga-ti-tai-na-ahu-roa. Ka mea atu aia ki taua iwi “Noho marino, horekau a matou aha atu ki a koutou” a ka hoki a Te-paraha me tana taua, a i muri i aia, ka tae ake nga morehu o Nga-ti-whare ki a Nga-ti-tai-na-ahu-roa, a ka ara te taua haumi o taua iwi ra hei taua ma Nga-ti-whare, a ka tae ake ano hoki hei haumi ano mo ratou te iwi nei a Taranaki, a ka tu ka papatu aua iwi nei kia Nga-ti-rua-nui, a ka patua aua iwi ra e Nga-ti-rua-nui, nui noa nga parekura ia Nga-ti-rua-nui anake te papa, a ka riro nga whenua a aua iwi nei i a Nga-ti-rua-nui, a tae noa ki Wahamoko, a nohoia ana taua wahi e Te-paraha, a ka tu ana pa i aia i Te-taheke i Motu-mate, a i Te-kanae, me Te-arihi ano hoki i te wahapu o te awa nei o Wai-o-kura.

Koia nei te whakapapa o Te-paraha. Ka puta ta te Paraha ko Tama-kiwi, tana ko Rongomai-ora, tana ko Kohu-ora, tana ko Matiri, tana ko Nga-tai, heoi ano ka puta ki enei ra i a tatou nei.

(Mote P.32)(226)

U P O K O 1 9

Kaore te aroha, mohukihuki noa (aua),
Te paanga mai kei (ki) ahau,
Me he ahi e toro,
Kei Hukanui e Moka,
Tenei ka tata mai.
Kei tohu mai e Kiri,
Kei te au ko te moe,
Kei te mata tu tonu,
I te roa o te po (rangi)
Kai toro puku ai
Te aroha i au (i a hau).
E kore ra e puakina,
Kei rangona e te tini,
Te putanga ki waho ra,
Ka tohu aku mata,
Nga parae ka (e) takoto,
Ki Tau-whare ra ia,
Ko te ara tonu ia
I whanatu ai au (koe)
Kia uru tomokia,
Te whare o Rawhirawhi.
Kei riri e whae (e koro)
He nui panahaere,
Mau ano te tinana,
Maku te atu.
O te tapara kau atu, e, e, e.

He waiata aroha na Pou-kawa-rawhirawhi.

(174)

NGA TANGATA TUATAHI KI TAU-PO (NGA-TI-HAU)

E kiia ana e nga korero a nga koeke, ko te ope tua tahi i haere atu i Whanga-nui nei ki Tau-po, i mate i te ngaunga a te huka, me te hia kai.

KO TAKA
(NGA-TI-HAU)

I haere atu a Taka i Tau-po ki te patu manu, ara i te kiwi, weka, kakapo, i Muri-motu ki te whenua nui te manu, a ka tae te ope ra ki Rangi-po (*dark day*) ka puta te awha me te huka, a ka katia ratou e te huka ka noho noa iho ratou i roto i te huka, a ka hiakai te ope nei a he kore kai i kainga ai a ratou kuri, ka pau era ka kainga ko nga ropa, ka pau era ka kai ratou i a ratou ano, ara ka hoatu te tamaiti a enei, ma era e kai, a ka homai te tamaiti a era ma enei e kai, a he mea kahore kau he wahie tahuna ai aua kai nei ki a ratou tao me nga patu maori hei wahie, a te tukunga iho o te ope nui i mate i te kai kore, kaore he morehu i puta.

TAKA
(NGA-TI-HAU)

Ko Taka te tangata aia no Nga-ti-au/Nga-ti-hau i haere atu aia i Whanga-nui ki Muri-motu noho ai a i mate ratou ko ana ope i te huka i te ara i Rangi-po, i te koiwi ki Tonga-riro. He haere ta Taka ki te wero manu a na te huka ratou arai, a e rua marama o ratou i noho ai i roto i te huka, ara ka pau a ratou kai, ara nga hiraka uru ana i maua hei tiri ki Tau-po, i pau enei te kai, a ka kai i te hinu kawa konatu ai ki te uku, a ka kainga ko a ratou ropa, ka kainga ko a ratou tamariki, me nga wahine, a ka kai ano ratou i a ratou ano, a kihai te mea kotahi i ora a kotahi rau ma wha i mate, a ko nga koiwi o taua hunga kei te ara i Rangi-po i enei ra.

(179A Maori to follow this)

(179A)

TAKA
(NGA-TI-TU-WHARE-TOA)

Kotahi rangatira o Nga-ti-au/Nga-ti-hau i haere ratou ko ana ope ki Muri-motu, a haere tonu atu aia i Rangi-po, a ka noho ratou i reira a pahure mea nga marama e rua, he mea hoki i

roa ai ratou ki reira i araia ratou e te huka, a ka pau nga kai a te ope nei, ka hue ratou i te hinu kawa, he mea konatu ki te uku, a ka pau taua hinu kawa, ka kiia e Taka kia kainga nga ropa, a ka pau enei ka patua ko nga tamariki o te ope nei ka kainga, a ka pau enei, ka patua ko nga wahine, ka pau enei, ka kai ratou i a ratou ano a pau noa e iwi nei, he nui taua huka i eke ki te toitoi o nga rakau o te ngahere, kotahi rau ma wha i mate i taua mate, a e ana ano nga koiwi o ratou i te ara i Rangi-po i Tau-po.

(184 to follow this)
(B7.P75)(180)

TAKA
(NGA-TI-TU-WHARE-TOA)

Ko Taka Nga-ti-au ratou ko tana ope te hapu i haere matati ki te noho i te whenua i Tau-po ara i te wahi i Muri-motu, a na te huka ratou i

(181)

mate ai, he rangatira aia no te hapu o Nga-ti-hau, i haere aia ki Muri-motu a tae atu ana ki Rangi-po, a e rua marama o ratou i noho ai i reira i te mea i araia ratou e te huka ano ka pau a ratou kai ka kai ratou i te hinu kawa he mea whakaranu ki te paru uku, ka pau tenei ka kainga e ratou a ratou pononga, ka pau era ka kainga ko nga tamariki ka pau era ka kainga ko nga wahine, a te mutunga ka kai ratou ia ratou ano, a 140 o ratou i mate kahore he morehu i puta, kei te ara ki Rangi-po ahu atu ki Tau-po nga iwi o taua hapu e pukei ana.

(Mote P.35)(234)

UPOKO 20

Ra te ao uru, pukohu i te uru,
Te tara ki te Iringa, kia hikoia atu,
Me tango mai koe, he tau ki te moenga.
Iaua e hine kia whakaaro roto,
He whakaaronga iho, ka rere ki te tu,
Taku kiri kai kahu, e ora na te tau.
Kei whea o neke e whakaputa mai ra,
Ka huri ki te tai o Timaru i runga e,
Kia Waha-nui, e ka wehea i au,
He aroha tangi atu naku i konei.
Kei rei nui au, nga utu e rau.
O Tararua i runga, ki aku tau e rua,
Nana i haumiri, i waiho ai au,
Kei te whati kino mai te roimata.

*He waiata aroha na Te-rakau-hakahaka,
ki te wahine ana i aroha ai.*

(184)

TAU-KAI-TU-ROA (NGA-TI-HAU)

Ko te Rau a moa te huruhuru, ko Tau kai tu-roa te tangata,
ko Naupari, te kuri, he tangata no Muri-motu a Tau-kai-tu-roa,
he tupuna no nga tangata o konei o Whanga-nui, ko tona mahi,
ko te haerenga ki te taua ki Roto-aira, a tahuna ana eia te whare a ka wera nga tangata ki roto ki te whare.

(188 to follow this)

(RTMSS)(185)

Ka hoki mai aia ki Muri-motu ka haere ki Ngatikahungunu
ki te kawe i Te-rau-a-moa, ka tangohia mai te papa pounamu
hei utu mo Te-rau-a-moa, ka tae mai aia ki Muri-motu ka mate,

ka tanumia, kei kokopo e tanu ana me te papa pounamu ano hoki kei te take o te totara e nehu ana. Ko te wehi o te tangata, he matakū i te ngarara, he wehi kei mate ratou he wahi tapu hoki taua wahi, he ongaonga kei runga e tupu ana, kahore he tangata e tata atu ki taua wahi.

(B6.P211)(155)(188)

TUTAE-PORO-PORO
(NGA-TI-HAU)

Ko Tutae-poro-poro te ingoa o te ngarara i haere mai i Tongariro, a ko tona rua i noho ai kei raro iho o Tau ma huta, ko taua ngarara e whakanui ana i te wai i Kai-toke a puta noa ki Ngukuriro (Nukuriro), ko te kauwae runga ko Tawhaua roa ko te kauwae raro ko Kai-e-rau, a i nga ra i noho ai ara i ora ai taua ika ko Au kehu te ingoa o te tangata ka moe i te wahine i Arapawa ka puremutia taua wahine a riri ana te tane.

(189)

TUTAE-POROPORO ME AU-KEHU
(NGA-TI-HAU)

I horomia a Au-kehу raua ko tana ipu e Tutae-poroporo, a i haere a Au-kehу ki roto ki tana ipu kia ora ai aia kei mate i taua taniwha, a ka tae a Tutae-poroporo ka ngaungaua taua ipu ka patua taua taniwha ra e Au-kehу, a ka mate taua taniwha nei, ka mimiti a ka pakoa a ka kore kau noa iho te roto wai o taua taniwha ra i noho ai.

(B7.P61)(190)

TUTAE-POROPORO ME AU-KEHU
(NGA-TI-HAU)

He taniwha ariki a Tutae-poroporo a i noho aia i Pou-tu i te takiwa ki Roto-aira, a i haere mai aia i reira ki Whanga-nui ki te wahi e kiia nei ko Re-taruke, ka neke mai a Pipiriki, neke mai a Tau mahuta, i mate katoa i aia nga waka me nga tangata i tutaki i aia i tana ara i haere mai ai a na Au-kehу hoki aia a

Tutae-poroporo i mate ai. Ko Au-kehu te tupuna o nga iwi i Whanga-nui. I haere a Au-kehu ki Ara-paua ki te rapu i te tamahine a Ngu taha no muri iho o tana taonga ki te moko aia i haere ai ki te whai i te wahine nei, a na ana moko aia i mohiotia ai e tana wahine. Ka moe raua, a roa noa ka ui atu te papa o te wahine ki a Au-kehu “He aha te kai o tou kainga?” Ka mea atu a Au-kehu “He kumara he kao he ika.” Ka mea atu te wahine “Hoake taua ka hoki ki to kainga kia kai au i tera kai i te kumara.” Ka ui te wahine “Ko tehea marama ka hauhake te kumara?” Ka mea atu a Au-kehu “Kei te ngahuru te kao ka mahia.”

Ka hoe mai a Nga taha me tana ope me tana tamahine, noho rawa mai i Otaki, ka heru te tangata nei a Au-kehu i tana upoko i Otaki, ara na te wahine i heru, e heru ana te wahine i te mahunga o Au-kehu, ka ki atu te wahine “Ka pai to mahunga hei tapaki kai.” Ka ahua riri a Au-kehu ki taua kupu ahua kanga a tana wahine ki aia, kihai i roa ka puremu te wahine nei ki tetahi taane, a ka mea a Au-kehu kia whakamatea taua wahine eia, he mea hoki kia mate i te taniwha e noho ra i Whanga-nui ia Tutae-poroporo a he mea whakawai te wahine o Au-kehu kia haere raua ki Whanga-nui a ka tae ratou ki Rangi-tikei ka karanga te matua

(191)

hungawai “Ka hoe ano taua e tata ana ki Whanga-nui.” Ka tae mai ki te tahi taha o Rangi-tikei ka mea atu a Au-kehu “Kua tata ki taku whanga,” a ka puta te kakara o te haunga o te kao e mahia ana i Whanga-ehu, a ka kite atu ratou i te moana e tutu ana i te pari i Te-karaka, a ka ui te hungawai “He aha te take o te moana e tutu mai ra?” Ka mea atu a Au-kehu, “He tutu oha mai na te moana ki au, he powhiri i au e hoki nei ki taku kainga tupu,” ano ka tae ki te puwaha o te awa i Whanga-nui ka mate katoa te iwi o Ngu-taha, a 140 i mate o ratou, ko te wahine a Au-kehu anake i ora i riro ki te waka o Au-kehu, i ora ai, i horomia ano a Au-kehu e te taniwha e Tutae-poroporo, a koia te whakamutunga o te iwi i horomia nei e te taniwha, koia hoki o ratou i tata ki te waha o taua taniwha, he tokotoko ta Au-kehu, he kauwae mango, no te mango totara, a he mea kani

eia te korokoro o te taniwha i mate ai taua taniwha nei a Tutae-poroporo, a ka u aia ki uta ka kainga taua taniwha e nga tangata o Whanga-nui, ano ka mate te taniwha nei ka taimaroke te whenua i Whanga-nui, i mua atu hoki he repo he roto taua wahi, a ka noho a Ao-kehu i reira, ka paku te rongo o Ao-kehu i patu nei i te taniwha, a i moe tana tuahine a Mata-wai ia Kau-moana,

nana ko	Tupuaki
nana ko	O-kehu == Eringa
nana ko	Pukutanga, ko Tio, ko Tau-wake-iti
na	Tio
ko	Ringa
na ko	Rapia
na ko	Hamarama
na	Tau-wake-iti
ko	Ka kai tauria
(192)	
na ko	Te ao ke taha, ko Keo
na	Te Keo
ko	Mareua
nana ko	Hakaraia Korako

Ka rangona te kaha o Ao-kehu e Nga-rauru ka haere mai ratou ki Wai-puna rokohanga mai e noho ana a Ao-kehu me tana 140, ka tonoa e Nga-rauru kia haere aia me tana 140 ki te patu i te taniwha i a Te wawae-te i Pa-tea, a ka mate tera ka haere a Ao-kehu ki Nga-ti-rua-nui ki te patu i te taniwha i reira i a Nga-hapi ka mate tera, ka hoe a Ao-kehu ki te moana ka patua i reira tetahi taniwha i a Ika-roa, ka mate tera, ka hoatu e Nga-rauru te tahi tamahine o tetahi o a ratou rangatira hei wahine ma Ao-kehu, ko te ingoa o taua tamahine nei ko Tu-ka-miti, ka hoki a Ao-kehu ki tana kainga ka noho aia i **Punua**, a ko Ao-kehu te tupuna o Whanga-nui.

(193)

AO-KEHU
(NGA-TI-RUA-NUI)

No matou tena tupuna a Ao-kehu, a na te atua nei na Tutaeporoporo aia i kai, he atua, ara he taniwha a Tutaeporoporo no roto no te awa i Whanga-nui. He ariki a Ao-kehu whai hoki he tohunga aia, i hoe a Ao-kehu ara i toko i tana waka i taua awa, ahu atu ai aia i te wahapu anga ai tana toko ki tuhua, ara ki uta, a ka kite taua atua ra i a Ao-kehu ka whaia aia a ka mau, a horomia ana a Ao-kehu e te taniwha ra e Tutaeporoporo, i te wa i whaia ai a Ao-kehu e te ika ra, ka mau a Ao-kehu ki tana tokotoko tapu ki a Tai-timu-roa ki tana ringa, a i tana ringa taua tokotoko e mau ana i te wa i horomia ai a Ao-kehu, ano ka tae aia ki te puku o te taniwha ra ka maharahara aia ki aia ano, mei reira ka oke te tokotoko ra a Ta-timu-roa, ka mahara hoki a Ao-kehu ki nga mahi a raua ko tana tokotoko i mahi ai i nga ra o mua, ara ki nga parekura a raua i patu ai, me nga papa i riro i a raua a ka ora te ngakau a Ao-kehu ki tana hoa ki tana tokotoko e takoto tata ana mai ki aia, a ka mau a Ao-kehu ki tana tokotoko, a ka tu ka karakia aia i tana tokotoko a ka wiwi te taniwha ra i te mana o nga karakia a Ao-kehu, a ka kapikapita te hiku o te ika ra ki nga pareparenga o te awa, a tutu ana te paruparu me te kirikiri ki uta ki te wahi i Whanga-nui e turia nei e te puni pakeha i Whanga-nui, a ka mutu te karakia a Ao-kehu i tana tokotoko, ka tahi ra ano aia ka pumuka i tana tokotoko kia puta i te kopu o te ika ra kia puta ki waho ki te wai, a ka kumea atu ano te tokotoko ra ki roto ano ki te puku o te ika ra, a

(194)

ka tino oke te ika ra, a ka kaha te mahi a Ao-kehu kia mui ai te puta o tana tokotoko i mahi ai, kia o mai ai te wai ma tana puta kia o ai ki te puku o te ika ra, kia mate ai taua ika, a kia ai he ara atu mo Ao-kehu e puta ai ki te ao marama, a ki te ora, a ka nui te puta ra i te oranga a Ao-kehu ki tana tokotoko tapu ki a Tai-timu-roa, ka rere aia ka puta ki waho, a ka ora atu aia, a ka mate te taniwha kino nei, nana nei i kai nga tangata toko i roto i te awa i Whanga-nui.

Te ara o taua taniwha nei i noho ai, hei tawahi ake o te wahi e tu nei te kowhatu whakamahara mo te iwi i mate ra i te Hauhau i Moutoa.

(This is to follow 241)
(Mote P.39)(243)

UPOKO 21

E moe ki te po, kia moe kau au,
Hara mai e te hoa, ka whai tohu rawa mai
Kia mohio au, tenei kei roto.
Ko ana muna pea i kiia mai ai,
E pai taku rongo, he rongo whai makau,
Kei haere aku rongo, te puke kai taua
O Kai-tangi i runga
Ki te hoko a Te-kahu, ko te aha i au
I tohia mai ai, naku ano ra,
E hua ki te tinana,
Ka hara mai ai e, te makau a te rau
Ko au pea te whakaahuatia.

He waiata no mua, na Turu-nga-hau.

(195)

KO PUNUA (NGA-RAURU)

Ko Punua te tangata o Pa-tea nana i whakanoho a Kahu-kura ki Pa-tea, a no muri iho a Whiti-kau-peka i tae ai ki Pa-tea ki te kainga o ona tipuna o Mokai-pa-tea, o Tama-tea, o Whatu-mamao, o Rongomai-tara, o Hau-iti, o Moko-tua-iwa.

Na Moko-tua-iwa i patu a Nga-ti-hotu a ko ana pahoro ko a Moko-tua-iwa, ko A-kura, ko Pae-tutu, ko Nga-pu-karanae, ko Hakoro-pera, a na Nga-ti-hotu anake aua pa, a i patua e oku tipuna aua pa.

Ko Whiti-kau-peka tipu ake ana hua mokopuna ko matou e ora nei, a i tu tonu te mana o Whiti-kau-peka, kihai rawa i hoki i te mate ranei, i te toa kore ranei, i te parekura ranei, i te rataea ranei.

Ka mate a Werewere he tipuna ano no matou i kohurutia e te tahi iwi, a ka taea mai a Whiti-kau-peka e ona uri hei takitaki

i tona mate, a ka maranga te ope a Whiti-kau-peka a ka ea te mate o Werewere.

A ko te mate o Nga-ti-apa i mate i aua hoa riri, ara i taea tana pa, a ka rere mai nga morehu ki au ki Pa-tea, a na Whiti-kau-peka ka ea tana mate.

Na Nga-ti-apa i patu a Ripo-a-rangi raua ko tana tamaiti ko Tu-ope, ka tu a Whiti-kau-peka ka takina taua mate, a ka patua eia ko Takinga raua ko Te-rewanga, a ka riro mai a Tu-ope, a ka kite a Tu-ope ka mate tana rangatira, ka tahi aia ka karanga ka mea “Kuku waewae o taku ariki, maku anake.”

E mohio ana koutou nga iwi katoa o te motu nei ko Whiti-kau-peka te ringa kaha ki Pa-tea, a ko Tu-whare-toa te ringa kaha ki Tau-po, he nui nga korero hou o enei rangi. Kaore au e mohio ki era, waiho era he roa te tau, e ako ai.

(Extract from “.....”)

(196)

KO TE KITEATANGA O TE AWHIO-RANGI (HE TOKI) (NGA-RAURU)

E rongo korero kau ana nga iwi katoa o te motu nei ki tenei toki ki a Te awhio-rangi, a kahore ano ratou i kite tuturu noa tae mai hoki kia matou, ara ki te iwi Nga-rauru, ara ki te iwi nana i huna taua toki, ara na to matou tipuna i huna na Rangi-taupea tae mai kia matou ka tuawhitu nga whakatipuranga a katahi rawa ano ka kitea i naianei a Te awhio-rangi, koia i tuku atu ai, kia haria e to tatou mokai nga korero ki ona wahi e haere ai ia, kia kite nga iwi katoa.

Tera ano tetahi kaainga o matou e tutata ana ki Wai-totara, ko O-kotuku te ingoa, e rua tekau nga tangata o taua kaainga ki te mahi hakekakeka utu 4 1/2d. mo te pauna i te taone o Wai-totara, Titiriki. Ka haere te iwi ra, akuanei, ko tetahi wahine he kotiro, ko te ingoa o taua kotiro ko Tomairangi i moe i a Te potonga kai-awha. Ko taua kotiro he tauhou ki taua wahi kahore i mohio ki nga wahi tapu ki nga urupa tupapaku, ko taua kotiro i haere mai, i Nga-i-tahu no reira te whaea ko te

papa no matou, ara no Nga-rauru katahi ka haere te kotiro ra, tona kotahi, titiro tonu atu te kotiro ra ko te rakau e tipuria ana e te hakekakeka, katahi ka rere atu te kotiro ra, e mau ana nga ringa katahi ka uira mai te toki ra, katahi ka titiro atu te wahine ra, kua kite atu e tu mai ana i te putake o te pukatea, katahi ka hamama te waha, o te wahine ra, ka aue haere, katahi ka tuku tena, haere mai te whatitiri, haere te kapo, te hukarere, katahi ka tino porangitia te wahine ra, ka tangi haere, ka rongo te taane a te wahine ra e tangi haere ana te wahine, kua mohio tetahi kaumatau ko te Rangi-whakairi-one te ingoa, katahi ka karakiatia eia a ka mutu tena,

(197)

katahi ka huihui te iwi ra i te parae, katahi ka ui te kaumatau ra, “Ko wai o koutou i tae ki Tieke?” Ka ui atu te kotiro ra “Keiwheia a Tieke?” Ka ki atu te kaumatau ra “Kei tua kei te koponga o Wai-one.” Ka kii atu a Tomairangi, “Ko au kahore au i mohio he waahi tapu tera. Engari kotahi te mea i kite ai au i reira, ano he atua, ka nui taku mataku.” Katahi ka tikina, ka tirohia, ka mohio ratou katoa ko Te awhio-rangi e noho ana ano nga kaitiaki, ara nga uri a Tu-tangata-kino, raua ko Moko-hikaru, katahi ka karakiatia e te Rangi-whakairi-one ka mutu, katahi ka tangohia mai te toki ra e ratou, katahi te iwi ra ka tangi, ka mutu ka tangohia te toki ra, ki ko mai o te kaainga takoto ai. Engari ko te waahi i takoto ai taua toki kei te mohiotia e Nga-rauru katoa notemea he mea kii ake ano na Rangi-taupea ki ona uri, ara ko ona kupu ake tenei, “Ko Te awhio-rangi kei Tieke e takoto ana kei runga i te mania i runga ake i te ana tupapaku.” Ko taua waahi kahore e taea, katahi rawa ka taea inaianei, no te 10 o nga ra o Tihema, 1887. Katahi ka huihui te iwi Nga-rauru katoa me etehi o Whanga-nui o Nga-ti-apa ara te 300 tangata hui atu ki nga wahine, no te 11 o nga ra katahi ka whakaaria taua toki, i te 5 o nga haora i te ata tu, i whakairia ki runga i te-tehi rakau kia pai ai te kitenga o te katoa, katahi ka haere nga tohunga i mua hei karakia, ara a Kapua-tautahi, raua ko Wera-hiko-tai-puhi, ko te iwi katoa kei muri ake ia raua he tuputupu katoa e mau ana i nga ringa o te iwi katoa hei tangi ki a Te awhio-rangi, katahi ka haere ka whano tata katahi

ka tuku te whatitiri haere mai tena uira te kohu ano he po, katahi ano ka karakiatia e nga tohunga, ka mutu tena ka marama hoki katahi ka tukua nga tuputupu, me nga kakahu Maori. E 6 nga parawai, e 4 nga koroai, e 4 nga paratoi, e 2 nga kahu waero, ka oti katahi ka tangi te iwi katoa,

(197A)

ka roa e tangi ana katahi ka waiata mo taua toki ara mo Te awhio-rangi. Koia tenei:

E noho ana i te ro o tooku whare
O te Ao-kai-whitianga-te-ra a i,
Kei te mania kei te paheke i
Aku taringa me kohea to whare i tanumia ai.
Te muka mo to kaha whiri kau
He muka ano taku i tu ki te Aro-au-ahi
Te-angiangi-matangi, Te-whakararau-o-te-rangi, i ei,
Kotia ki te uru o te rangi Te whakapakinga,
Whakaupokoa te kaha mo nga atua mo taku Toki,
Ka hua hoki au i maka ki uta kia Tane
Maka ki tai kia Tangaroa hiringa wareware
Te ika wareware ou taringa whakaharore popoia mango
Ko Te-whakaipupu te waka o Maru korenga te ika, i,
He wareware kihai i rongo i nga tupu i te hakunetanga
I te rukuhanga matua i te kahui kore ngaro atu ki te po-o, i
Te kitea ko Turou pokohina, whakaturia niu wananga,
Ko Hahau-tu-noa te waka o Te Kahui-rua
i ruku ai nga whatu-u-i,
Ka rewa ki runga ra ko Te-whatu-a-nga-hue hoaina
Ka pakaru Te-horo-tu whenua, Te-horo-tu maunga
Ko Tumutumu-ki-rangi-whakarawea ki a Kewa
Ko te kauri whenua whakarawea ki Maui ko Te-ihoh na
Ko Te awhio-rangi whakarawea Rongo, haua iho
Ko Teretere-ki-ao ko te Kopu-huri te ika ki rongo-mai
Koe ehara i te Toki-ahu-wareware ko te aitanga tena a
Hine-poa-i-ra-aware e i noku te tipuna i
Whiti ki rawahi ko Toro-kaha ko Te rangi-amio te waka a, i
He waka utanga nui taku waka ko Toro-haki-uaua
Ko Whaka-mere te ika, he waka ahu tou waka?
Te waka hoenga nga hoenga papaki hoenga Parareka
Te Taroa te Ngoringori ki runga, a, i.

He nui noa atu nga waiata mo Te awhio-rangi.

E hoa ma, e nga iwi katoa o nga motu nei ko te ahua o Te awhio-rangi he toki kura i penei te ahua me te tainakapu, engari pena ai me te takapu whakarauroa (pipiwharauroa) te whakairoiro otira kei a ia anake tona ahua, ki te iri mai kite tonu atu koe i to wairua i roto. Ko te roa, kotahi putu e ono

inihi; ko te whanui o te mata, e ono inihi; kotahi inihi te matatoru, e rua inihi me te haawhe te kumenga i te mata kia roa te koinga pena ai me te heti a te Pakeha te hanga.

E hoa ma, e nga iwi katoa o nga motu nei, tenei te oha atu nei to tatou tipuna ara a Rua-titi-pua i kimihiā hoki e Rua-titi-pua ki roto ki te Kahui-kore, te anga ki runga o Te-whatu-a-ngahue ara Te awhio-rangi ka whakarawea e Ngahue-i-te-rangi kia Tane i tana wa e

(197B)

awhi ana ano a Rangi raua ko Papa katahi ka tapahia e Tane nga uaua o te Rangi raua ko Papa.

Ka wehe a Rangi ka wehe a Papa ka waiho te ingoa o Tane, ko Tane toko-rangi ka waiho a Te awhio-rangi hei mana mo nga toki katoa i te ao nei. Ko te pare o Te awhio-rangi ko Te rangi-whakakapua; te kaha, ko Kawe-kai-rangi; te kakau, ko Mata-ahiehei; ko Whakawhana-i-te-rangi, koia te aheihei e tu na i te Rangi. I heke Ariki tonu mai a Te awhio-rangi; i a Tane-toko-rangi, a tae noa mai kia Kakau-maui mau tonu mai ki a Turi; ka eke mai i runga i Ao-tea-roa ka whiti mai ki tenei motu whakarawea ana e Turi ki tona tamaiti matamua ara ki a Te-hiko-o-te-rangi; ka haere tonu te toki ra i te hekenga Ariki tae noa mai ki a Rangi-tau-pea, whakanohoia ana e Rangi-tau-pea ki ona maunga Ariki, ara ki Tieke, ki Moerangi. A ki te tehi waiata, mo Te awhio-rangi, koia nei engari ka pokaia e au ki waenganui:

E amo ana a Rangi i tana toki
Ko Te awhio-rangi e whiri ana i tana kaha
Ko te rangi whirirua a Pare-te-rangi whaka-kapua
No te haurarotanga ko te kaha a Paepae i whakarawea
Kia Ru ko te Waro-uri hoake ki a Tane
Ko te Mau-tongatea ko te toki mata i tika
Tuaia ki te tangata ka urupa te toki ka eke i Moerangi.

E hoa, kei a matou e takoto ana a Te awhio-rangi ara kei te iwi Nga-rauru e noho ana i Wai-totara i naianei.

(Mote P.41)(250)

UPOKO 22

E noho ana ka kohuki e roto,
Te whakarewanga ki Roto-mahana
Kia hoe waka mai te marea,
He kawekawenga na te mamae.
Ka takoto iti koe i te kino,
Nga tu apapa i te Tarata.
Kia tararo e to wahine,
I awhi ai korua,
To uru tapu, i houa iho ki te atua.
I ahatia i whati ai te Marama?
Nau i hokai te tihi ki Tonga-riro,
I tukua mai ai nga raku o te tonga,
Hei whakaongaonga ka tu i te hokeka,
Tenei te wai whero te pakeke i raro ra,
Hei whakamatara mo te hunga makutu,
Mo korua tahi ko Pare-rewha,
Wahine i hanga kino, i hara mai nei,
Me ana ripi, hei totahi i nga toihau.

He tangi na Pare-wahaika, mo tana matua tane.

(This is to follow 203)
(205)

TAU-KAI-TU-ROA (NGA-TI-HAU)

He tupuna tenei tangata a Tau-kai-tu-roa no nga iwi i noho i Muri-motu i nga ra o mua, a he tino tangata aia, te ingoa o tana kuri ko Ngau-pare, haere tahi ai taua kuri ra i aia, a ka haere raua i te haere, ma taua kuri e mau ai he kiwi, he weka, he kaka-po, he aha manu, he aha manu ma tana rangatira, hei kai ma raua ara tunua e tana ariki ki te ahi.

Ka taka ki taua ra nei, a ka he aia ki nga tangata o Roto-rua, ki nga uri o Tama-te-kapua, a ka tu taua taua, a ka rere a ka haere ki Roto-rua, tae atu kua moe ana hoa riri ki roto ki te whare puni moe ai, he po hoki te wahi i puta atu ai te taua a Tau-kai-tu-roa ki reira, a he hotoki hoki ka rua, a na raua ko tana taua i tahu te ahi ki te whare ra, a rere rawa ake era i roto i te whare ka werohia atu e Tau-kai-tu-roa ma ki te matia, a kihai te mea kotahi o te whare ra i rere, kihai i aha, ka hokimai aia I taua patunga, roa kau iho ano, ka ara ano tana haere ki Nga-ti-kahu-ngunu, he haere tenei ranei ki te kawe kura mea ki taua iwi, kia riro mai ai ta ratou mere pounamu, ka riro taua mere I aia, a ka hoki mai ki Muri-motu, ka pa te mate ki aia, a ka hemi aia, a nehua ana aia ki Te-koko-po, me taua mere ano I aia e kokopi ana, a noho ana te tuatara I tana urupa na taua ngarara I wehi ai te tangata haere atu kia riro mai ai taua mere I aia, a e ngaro nei taua mere, a e ngaro nei, a kua wareware te iwi ki te wahi I nehua ai raua ko taua mere a moroki noa nei.

(206)

(See tradition of Tama-tea pokai whenua, for name Moa-a-whango river.)

RAU-KURA
(NGA-TI-HAU)

He tangata a Rau-kura, a e kiia ana he mea makutu aia i he ai i te ao nei, noho tahi ai ratou ko ana hoa i te parae i Pa-tea i roto atu o Manawa-tu, ara ki te tua whenua, a hae ai ana hoa ki te mohio ona o Rau-kura ki te ami kai ma tana whanau i te ngahere, a ka kiia aia kia makuturia e te tohunga, a makuturia ana aia, tena e haere aia ki te hi tuna i roto i te roto i Paki-hiwi i te takiwa ki Pa-tea i te awa o te Moa a whango, a ka tae aia ki taua roto ka tu aia i roto i taua roto, nei koe he pari titi tonu nga pari o taua roto ra, a no tana taenga ki roto ki te roto ra, ka pohehe aia, a ka kopikopiko noa aia i roto i te roto ra, a te puta noa ake ki uta, a e kitea ana aia e kopiko noa ana i roto i taua roto i enei ra.

(207)

TE WHEKE I RAU-KAWA
(NGA-TI-HAU)

Ka tae ake te rongo o te wheke i Rau-kawa, ara o nga waka e mate ana i taua wheke ki Whanga-nui, a ka rongo te iwi i Whanga-nui, a ka pa te hiahia ki aua tangata nei ki a Pohea raua ko Tama-ngakau kia haere raua kia whakataea taua atua ika ra e raua, ano ka tuturu a raua whakaaro, ka pa ka whakatakotoria a raua tikanga e mate ai taua tupua ra.

Ko te nohoanga o taua ika ra, kei Nga-whatu-kaiponu, i te takiwa o Titopua-maunga, i te takiwa, ara e tata ana ki Ngata-ta-o-te-waka-a-kupe, he rongo korero ki a raua i mohiotia ai te whanga i noho ai taua tupua ra.

Ko Whanga-nui te kainga o Pohea raua ko Tama-ngakau, a ka haere raua ki te titiro rakau hei waka mo raua ko a raua hoa, e whiti ai i te moana o Rau-kawa, e tae ai raua ki te patu i taua ika nei, a ka kitea te rakau i te ngahere i te takiwa o te awa o Maruia, i Wai-pakura, ka turakina te rakau ra, a ka haua hei waka, a ka oti ka toia te waka ra kia tae ai ki te pari i Kai-matira i Wai-pakura, a ka kokiritia iho taua waka ra i taua pari ra ki roto ki te awa o Whanga-nui, te take i kokiritia iho ai e raua i taua pari ra, he mea na raua kia mohiotia ai te kaha o taua waka ra, me te aitua o ta raua mahi, ka rere iho te waka ra a ka kokiri ki roto ki te awa, a puea rawa ake te waka ra i te tahi taha o te awa, ano ka kite te kai too o te waka ra, e noho ra i te pari i Kai-matira, ka puta ta ratou umere mo te waka ra kihai i pakaru, mei pakaru ka aitua a Pohea ma, ara e mate ratou i te ika ra i te wheke i Rau-kawa.

(208)

Ka manu nei te waka nei, a ka tae te iwi ra ka toia te waka nei ki uta mahi ai, kia oti pai ai te mahi o te waka nei, a no muri iho ka kiia kia hoea te waka nei ki te wahapu o te awa o Whanga-nui mahi ai, a maua ana taua waka ki reira whakaoti ai, a ka mahia nga rauawa ki te waka nei a ka oti, a ka oti ano hoki nga waka hei kahupapa mo tenei e eke ai te taua patu mo te ika ra.

Ka eke te taua ki aua waka ra, ka hoea ki te patu i a Tu-rere-ao, hei utu mo te matenga o Au-kehu, a ka mate a Tu-rere-ao i te taua nei, ka mau ratou ki te upoko o Tu-rere-ao ka whakanoia ki te pou o te paepae (taikawa) i Manga-whatu hei o mo te taua ra e haere ai ki te patu i te wheke i Rau-kawa.

Ka hoki te taua a Pohea raua ko Tama-ngakau ki Whanganui, a ka tae ratou ki te ngutu o te awa, ka tukua te karere hei tiki i a Tireo-o-te-rangi hei poike mo te waka, he tino tangata tapu hoki aia a Tireo-o-te-rangi, a mana e noho te ihu o te waka kia tapu ai te taua, kia aro mai ai nga atua.

Ka haere nga karere ra a ka tae ki Turakina ki a Tireo-o-te-rangi ka maua mai e ratou i Turakina, i te tihi o te maunga i Tauranga-manga, a ka utaina aia ki te waka ra, a ka hoe te waka ra, a ka tae ki Rangi-tikei, a ka u atu te hokorima o te taua ra ki uta, a ka kitea mai taua taua ra e nga tangata o Rangi-tikei, ka haere mai ratou ki te patu i te taua ra, a ka mau te hokorima nei ki a ratou hoe ka hi ka papatu ki nga tangata o Rangi-tikei a ka mate aua tangata o Rangi-tikei i a ratou hoe, a ko Tawiri-hoe te ingoa o taua parekura.

(209)

Ka mutu taua pakanga, ka hoe a Pohea ma ki tera taha o te awa o Manawa-tu, a ka tu nga tangata o reira ki te whawhai, a ka turia tana iwi e Pohea ma, a ka hinga te iwi ra, ara te iwi o te whenua, a ka tapa te ingoa o taua parekura ko Harakeke-tautoru mo nga harakeke i tautorutia ai o ratou pare-koukou me nga whitiki i herea ai o ratou hope, ka hoe atu ratou i reira a ka ahu ki te Ika-a-maru a ka moe ratou i reira, ao ake i te ata ka hoe ano ratou ki Ara-pawa, a ka tae ratou ki te takiwa ki Rau-kawa ki Nga-whatu-kaiponu, ki te wahi i noho ai te wheke, ka rere ke te ahua o te moana, ara ka whero te moana, a roa kau iho ano ka puta te wheke a ka mau ana kawekawe ki te waka, a ka wehi nga tangata o te waka ka aua ka mea “Aue te mate e, ka pau tatou i te atua nei, ka tahuri tatau, aue.” Ko nga tao i mahia e ratou hei wero mo te ika ra ka mau ki a ratou ringa, a ka mea nga toa o ratou “Me wero te atua nei” a ka mea atu a Pohea “Taria kia kitea atu te tinana e tatou” a ka tae a

Pohea ki te taha hinu pakake ka ringitia ki te moana kia marama ai te moana, he mea hoki kua ngarungaru a kua pouri te tai, a ka kitea te tinana o te wheke ra, a ka werohia ki a ratou tao, he mea wero kia puta puta nga tao i te tinana me te kopu o te ika ra, a ka mate taua atua nei i a ratou, heoti ano ka mate te tupua ra waihotia ana e ratou, a ka paea te ika ra ki uta takoto ai, a koia te ingoa nei a Wheke-nui e kiia nei, ko te wahi i takoto ai taua wheke.

A ka hoki te taua nei ki Ara-pawa ki te kainga o Tu-rere-ao, a i reira a Kahu-pani te tuahine o Tu-rere-ao, a ka ui aia ki a Pohea

(210)

ratou ko ana hoa ka mea “Kahore ia nei he tangata o Whanga-nui o te ingoa nei o Ture-ao?” Ka mea atu ratou, “Kahore kau o reira tangata o tena ingoa.”

Ka mea atu te wahine ra “Ae ra, ko te ingoa o taku papa ko Ture-ao.” Ka mea atu a Pohea ma, “Ae ra, kotahi ano tangata o Whanga-nui, ko te ingoa ko Tu-rere-ao, e hara i tau e ui mai ra i a Ture-ao.” A ka tangi te wahine nei, a ka pataia e tana iwi ka mea atu ratou “He aha te take i tangi ai koe?” a ka kiia atu eia “Ko te iwi tenei na ratou i patu taku tungane i a Tu-rere-ao,” a ka tu te iwi o te wahine nei, ka patua a Pohea ma, a mate katoa a Pohea ma i a ratou, hei utu mo ta ratou patunga i a Tu-rere-ao.

A ko te putake o te rakau i haua ai te waka o Pohea ma i hoe ai ki te patu i te wheke i Rau-kawa e kitea ana ano i enei ra i Whanga-nui.

(B6.P323)(211)

POHEA RAUA KO TAMA-NGAKAU

(NGA-TI-RUA-KA)

Ka rongo a Pohea raua ko Tama-ngakau ki te rongo o te Wheke, ka haua te waka i Te-wai-ki-maruaia, ka oti ka toia ki te wai a ka tae te waka e toia ra ki te pari i Kai-matira ka kokiritia iho te waka i taua pari, he mea kia kitea ai te aitua o te waka, ki te mea ka pakaru, he tohu kino, ki te mea e kore e

pakaru i te rerenga iho i taua pari he pai, a kahore i pakaru i te kokiritanga iho, ka rere iho te waka i te pari ka kokiri ki te wai, puea rawa ake i te tahi taha o te awa o Whanga-nui ka ara te umere o te iwi ki ta ratou waka ka ora nei hoki, ka toia ki uta ka mahia, ka oti nga rauawa, a ka oti nga waka katoa te mahi, ka hoe te ope i aua waka ki te patu

(212)

ia Tu-rere-ao, hei utu mo Au-kehu. Ka mate a Tu ka tangohia mai te upoko ka potaea ki te pou o te paepae i Manga-whatu ko te o (kai) tenei a Pohea raua ko Tama-ngakau i haere mai ai ki te heke ki Ara-pawa ki te patu i te Wheke.

Ka hoe te ope a Pohea ma ka tae ki te ngutu awa o Whanga-nui ka tikina a Tireo-o-te-rangi hei poiike mo te waka, he mea tiki aia i Turakina i runga i Tauranga-manga ka tonoa ki runga ki te waka hei whakatapu i te waka.

Ka rere ano te ope ka tae ki Rangi-tikei, ka haere o te heke ra ki uta, kotahi rau, a ka kite nga tangata o Rangi-tikei ka haere mai ratou ki te patu i te rau o te heke ra, ko te patu o te tangata whenua i mau mai ai he hoe, a he mea patu e te heke ra nga tangata whenua ki te hoe. Koia taua parekura i kiia ai ko Tawhiri-hoe.

Ka mate tenei patunga a Pohea raua ko Tama-ngakau, ka rere te ope ra ka tae ki Manawa-tu ki tahaki ka tu nga tangata o reira ki te whawhai ki a Pohea ma, ka mate ano tera iwi i a Pohea ma, a waiho iho te ingoa mo te whenua i turia ai taua parekura ko Harakeke-tautoru.

Ka rere te ope ra ka tae ki te Ika-a-maru, ka moe i reira ao ake te ra ka rere ratou ki Ara-pawa a ka tae te ope ki te takiwa o Rau-kawa ka rere ke te ahua o te moana ka whero, a kahore i roa ka rere mai te wheke ka rarawhi ana kawekawe ki te waka ka aue nga tangata ka mataku, ka ara nga ko a te iwi nei hei patu i te ika ra, ka ki atu a Pohea “Taihoa e patu kia kitea te taniwha nei.” Ka tahi ka ringitia te taha hinu ki te wai, kia marama te wai i te mea hoki e pouri ana, a ka kitea te tinana o te wheke, ka werohia ka tu ki te puku, a ka mate ka waiho kia tere te wheke ra a ka pae taua wheke ki te wahi e kiia nei ko “Wheke-nui” waiho tonu iho hei ingoa mo taua wahi ko “Wheke-nui” (*near Ara-pawa*).

(213)

Ka haere te ope ra ki Ara-pawa ki te kainga o Tu-rere-ao i haere mai ai, ka rongo te tuahine a Tu-rere-ao a Kahu-pani, ka ui te wahine ra ki taua ope ka mea “Kahore he ingoa penei na ko Tu-rere-ao i Whanga-nui?” Ka mea atu te ope “Kao.” Ka ki atu te wahine “Ko te ingoa tena o toku tungane,” a ka tangi te wahine ra ka ui te iwi o te wahine ra ki te take ona e tangi ra, ka whaakina eia, ka patua a Pohea raua ko Tama-ngakau e te iwi o te wahine ra ka mate, hei utu mo te patunga a Pohea ma ia Tu-rere-ao.

Ko te putake o te rakau i tupu ai, i hanga ai te waka a Pohea ma kei te kitea ano i enei ra, i mua kahore i tae atu te tangata ki taua putake rakau he tapu hoki, he ahei hei i tiaki i taua putake, no enei ra i noa ai a e kitea ana i te tangata i enei ra.

(Mote P.47)(255)

U P O K O 2 3

Whakarongo ki te tai
E tangi haere ana,
Whakarikiriki ai
Te rae ki te Huruhi,
Tohu aio mai no hou
E te Hiroa
Na hau ra te kikini
I manuka ai au.
Ao o te ori
E whatino mai ra,
E haere ana koe
Te hiwi ki Ao-tea ra.
E tamaua nei
E maua ko ngakau.
Kainga iho te kai
A te rau ki roto ra,
E ka whanake te aroha
I te pito ngakau.
Me tia ki te mira
Kia wawe ko te ngaro,
E me wehe ki te wai
Kia ora ai au,
E koi haehae oratia,
Koi taiaritia, a, a.

He wawata tangi, he pohane.

(214)

KO POHEA ME ANA MAHI (NGA-TI-RUA-KA)

He nui te rongo o te wheke i Rau-kawa, a he nui te iwi i mate,
me nga waka i raru i taua ika nei, a ka tae mai te rongo o taua
taniwha ki Whanga-nui, ka hiahia a Pohea kia haere aia kia
whakataea taua ika eia, a ka korero raua ko Tama-ngakau, a ka
pai aia kia haere tahi raua ki Nga-whatu-kai-poru ki te wahi i

noho ai taua wheke, i te takiwa ki Ti-tapua, a i te wahi e tata atu ana ki "Nga-tata-o-te-waka-a-kupe" kia patua taua wheke e raua, he mea hoki he kai tapu te wheke ki o matou tupuna, ma te ariki anake e kai taua ika, he kai tapairu hoki taua kai ma te wahine ariki rawa e kai.

A ka takoto rite a raua tikanga, ka haere raua ki te ngahere ki te rapu rakau hei waka mo raua e whiti ai raua i Rau-kawa, a ka kitea te rakau, ka turakina a ka haua te waka ra, i te ngahere o Wai-pakura i te awa o Ma-ruia, a ka toia te waka ra ki te wai, a ka tae te waka ra ki runga ake o te pari i Kai-matira i Wai-pakura, ka tukua whakareretia iho te waka ra i te pari, kia kitea ai te kaha o te waka nei, ara o te pakaru noa ana whakakopetia e te wheke i Rau-kawa. Kihai te waka ra i pakaru, engari i kokiri tonu iho ki roto ki te awa, a puea rawa ake i te tahi taha o te awa o Whanga-nui, a ka kite te iwi tangata i te waka ra ka puea pai aka, ka pa te umere, a tioro ana te taringa i te pari karangaranga o roto o te awa ra. Mei kope ranei mei ngawha ranei te waka ra, e kore rawa aia e pai hei tutu i te wheke i Rau-kawa, a ka toia

(215)

te waka ra ki uta, ka mahia nga rauawa, a ka oti enei, a ka mahia hoki ko etahi waka ano hei taua ki a patua a Tu-rere-ao, te tahi i turia ai aia ki te taua, he mea hoki kia mate ko Tu-rere-ao, hei utu mo te matenga o Au-kehu.

Ka hoea te taua nei, a ka tae ki te pa o Tu-rere-ao, ka tauria taua pa, a ka tu ka kekeri, a ka taea te pa, a ka mau a Tu-rere-ao ka patua, ka mau te taua ra ka tapahia tana upoko, a ka hoatu e ratou taua upoko ki runga ki te paepae i Manga-whatu hei turuturu mo taua mokaikai a Tu-rere-ao. A ko nga tupapaku o te parekura nei te o mo te taua a Pohea raua ko Tama-ngakau ki te patu i te ika wheke i Rau-kawa nei.

Ka hui te taua nei, a ka mene ki te wahapu o te awa o Whanga-nui, a ka tukua nga tutei a te taua ra ki a Ti-reo-o-te-rangi hei poike mo te waka i mahia ra hei patu i te wheke ra, he tohunga a Ti-reo-o-te-rangi, he tino tangata ai i roto i Nga-ti-hau i Whanga-nui. I Tura-kina hoki tona kainga i, i te kuinga o Tauranga-manga, a ka tae atu aia ki te taua ra ka eke aia ki te

waka ra, a ka karakiatia te waka ra eia, a ka tino tapu rawa te waka, a ka rere atu ratou i te wahapu o te awa o Whanga-nui, a ka hoe, ka tae ki te awa i Rangi-tikei, a ka u te rima topu o te taua nei ki uta, a ka kite te tangata whenua o Rangi-tikei i te taua ra, ka huakina e ratou kia patua, a ka mau te taua ra ki a ratou hoe ka tu ka kekeri ki te tangata whenua o Rangi-tikei, a ka hinga te tangata whenua, a ka mate ko o Rangi-tikei a aranga ake te ingoa o tenei parekura ko Tawiri-hoe.

(216)

Ka mutu te papatu, a ka mahia nga tupapaku e Pohea raua ko Tama-ngakau, ka eke ano te taua ra i a ratou waka a ka hoe ki te tahi taha o Manawa-tu, a ka u te taua ra ki reira, a ka kitea mai e te tangata whenua o reira i a ratou, ka huakina mai e te tangata whenua kia patua te taua ra, ka tu ka papatu, a ka hinga te tangata whenua, a ka mate, ka aranga te ingoa o tenei parekura ko Harakeke-tau-toro, mo nga rau korari i putikia ki o ratou mahunga, me nga rau korari i whitikia ki o ratou hope, hei whitiki taua, ka haere atu te taua ra i reira a ka tae ki Te-ika-a-maru a ka moe ki reira, a i te ata ka tika te hau, ka maranga nga komaru, ka rere te taua ra i runga i a ratou waka, ka ahu ki Ara-pawa, a ka taka te taua nei ki roto ki Rau-kawa, ka takina mai ki tenei motu, a ka takina ki tena motu, ki Ngawhatu-kai-poru ki te nohoanga o te wheke ra, ka rere ke te ahua o te moana, ka ahua kura te ahua o te wai tai, a roa kau ano ka puea ake te wheke ra, a ka mau ana torotoro (kawekawe) ki te waka, a ka aue te iwi i te waka ka parare i te wehi, nei koa kua oti noa atu nga patu mo taua ika e patua ai e ratou te mahi, he rakau nei aua mea, he mea whakakoi te tahi pito, a kotahi te roa o aua tao nei, a ka mau te taua ra ki a ratou rakau, a ka karanga a Tama-ngakau “Tena kia toa, werohia te wheke nei.” Ka karanga atu a Pohea “Taria, taria, kia puea ake te tinana, kia kite marama atu tatou i tena, ka wero ai i ta tatou hoa riri.” Ka tatari te taua ra, a ka ringitia e Pohea te hinu pakake i aia e

(217)

hara ana, ki te moana, a ko te moana ra tena i pouri, a e tutu ana te heihei o te wai, ka marama noa iho i taua hinu, a ka

kitea te tinana o te wheke ra, a ka kite atu ratou i te tinana o te ika ra ka werohia tena, a ka tu, a ka mate te ika ra, a ka marere nga kawekawe o te ika ra i te waka a ka totolu ki te moana, a ka akina e te eia o te moana, a ka paea te wheke ra ki uta takoto ai, a ko te wahi i paea ai taua ika ko Wheke-nui te ingoa o taua wahi a e mau tonu ana taua ingoa ki taua wahi a taeanotia tenei ra.

Ka taea nei hoki te huhi o te wheke ra e Pohea ma, ka koa ratou, a ka hoe te taua ra ki uta noho ai, a ka hoe ki Ara-pawa, ki te kainga a te iwi a Tu-rere-ao, ara ki te whanga a Tu-rere-ao i noho ai i te wa ora ki ano i tae ki te takiwa i Whanga-nui noho ai, a i te wahi ano hoki aia i anga i tutu ai, a mate noa ra a Au-kehu i a ratou ko ana hoa te patu, a mate nei a Tu-rere-ao i a Pohea ma te patu.

Ka tae atu ra a Pohea ma ki Ara-pawa, ki te kainga a Tu-rere-ao, te noho mai ana te tuahine a Tu-rere-ao i taua kainga, a ka u atu te taua ki reira, ka manuwhiritia e te tuahine a Tu-rere-ao e Kahu-pani, a ka tau te taua ra ki te kainga, a ka ora i te kai, ka uia e Kahu-pani ki te korero, ka mea atu aia, “I haere mai koutou i rawahi?”

Ka mea atu te taua ra “Ae i Whanga-nui.” Ka ui atu a Kahu-pani “Kahore i aua he heke atu o konei, i tae atu ki kona?”

Ka mea atu te taua “He heke ano, kowai

(218)

i ana te ingoa o te upoko o taua heke?”

Ka nukurautia te taua nei e Kahu-pani ka kiia atu “Aro ra, he patai noa atu naku ki a Ture-ao i haere atu i konei, a e ngaro nei.”

Ka ki atu a Pohea, “He nui noa atu nga iwi o to ratou whenua, a he kotahi heke i rongo ai matou i haere ake i konei, ko Tu-rere-ao, a i tae ake ki te akau i Manawa-tu, a kei reira ano pea e noho ana.”

He tika ia nei nga kupu a Pohea, i te mea na raua ko tana hoa i patu a Tu-rere-ao me tana hapu, hei utu mo te patunga a Tu-rere-ao i a Au-kehu, a waiho iho taua parekura, ara nga tupapaku hei o mo te taua patu i te wheke i Rau-kawa.

Ka mea atu a Kahu-pani “He ui noa koa taku ui ki a Ture-ao, i hua au kua tae atu ki a koutou na. A te tangata moho ao, ana ui noa, he mea hoki e noho moke ana matou i konei, koia au i ui ai ki te mea kotahi o matou e ngaro atu ana i enei wahi.”

Ka mea atu a Pohea, “He tika u au, he Ui pai tau ui ki o koutou iwi, mawai hoki e ui te iwi ma nga mea nunui ano, kia mohio ai te hunga ngaro, kei te wawata tonu te iwi me nga huanga i te kainga ki a ratou.”

Ka mea atu a Kahu-pani, “Ano ra, ko taku ui ki a Ture-ao, he tuakana aia ki au, a ko au, ana matou ko aku potiki kua noho pani, i paremo hoki taku tane, ki te moana i te wahi i patua na e koutou te wheke na, koia au i ui ai ki taku ariki tuakana.”

A ka noho te wahine ra ka tangi, po iho ka

(219)

moe te iwi ra, ka ngakau te wahine ra ki a Pohea raua ko Tamarakau, no te mea i ahua rongo hirea nei aia ki te patunga o tana tuakana e raua, a ka tonoa eia te tahi o ana kotiro ki te tiki i te tahi o nga wahine tahu kai tapu ma te taua patu wheke nei, me te hapaina kauru tii ma taua wahine, i te mea hoki he huanga taua wahine na Kahu-pani he uri taua wahine no nga parau i riro i nga taua o Whanga-nui i nga ra o te kai tangata i te Wai-pounamu i mua, me te kiia atu e taua kotiro ki taua wahine kia haere aia ki to ratou whare ko tana whaea moe ai, ka haere te wahine ra ki reira moe ai, a ka uia e Kahu-pani ta ratou taua patu i te wheke ra, a ka pau era e te wahine nei te korero, ka ahua moe a Kahu-pani a ka tangi ka uia e te wahine ra te take i tangi ai a Kahu-pani, ka mea atu a Kahu-pani “He pouri noku ki taku tuakana kua noho atu ra i tera motu, a te tae mai he korero ki au, ko au ia, e noho aitua ana, he kite noku i te atua o te taiauru e popo ana i te kare o te tai, a he mate pea kei taku tuakana.”

Ka mea atu te wahine nei “Ae u au, he mate pea.”

Ka mea atu a Kahu-pani “Kaore. Koia koe i rongo parekura o kona.”

Ka ki atu te wahine nei, “Koia ano he parekura ano ta matou, i a matou i maunu mai nei, a i patua e matou te iwi o Tu-rere-ao, me Tu-rere-ao ano hoki, a he mea huahua nga tupapaku hei o ma ta matou taua ki

(220)

te patu i te wheke i Rau-kawa nei, a koia ra te kai i ora ai ta matou taua i haere mai nei.”

Ao-ake ka hoki ano te wahine ra ki te taua, a pahure kau ano, ka tangi ano a Kahu-pani a ka ui te iwi i te take, a whakina ana te take, me te patunga o tana tuakana e Pohea ma, ka ngakau kino te iwi o Kahu-pani ma, a ka turia e ratou ki te korero, a ka oti nga tikanga te whakatakoto **kua** huakina a Pohea ma e te iwi ra i te po, a ka patua te taua nei, a ka mate a Pohea raua ko Tama-ngakau, a kainga ana raua e te iwi o Kahu-pani, a kihai te mea kotahi o te taua ra i hokimai ki te kainga, nga mea i ora, o ratou i whakaraua, a noho atu ana i reira, ko nga uri o aua herehere ra i whiti mai ki konei korero ai. Koia i mohiotia ai aua korero nei.

(Mote P.61)(257)

UPOKO 24

E tangi e te ihu
E whaaki whakarere,
Au anake ra
Kei te poti i te ngutu,
(E koe anake ra
Te waiho i te kupu)
E mate ana roto
Ki te tau a te rau.
Kihai penei i taku whanaketanga,
Te-pou-tupu e
Kia au (u) iho ai,
Taku moe ki te whare.
Me (Ka) toko kia mamao.
Penei (Tenei) e te hoa
Kawhakina (Kahakina) taku iti,
E noho (rere) i te au
O Kuri-aropawa (paoa),
A tomokia atu te whare o Miroa,
Awhia au te Whaka-rewa-rangi,
(Uhia au te Whaka-ewa-rangi)
A titi taku rangi
Te remu o te toroa.
A pa ki au,
Nui whakama noa.

He tangi aroha nona mata noa atu.

(This is to follow 220)
(238)

NGA INGOA O NGA ARA A O MATOU TIPUNA
I MUA E HAERE AI KI TE TERETERE,
A KI TE TAUUA ANO HOKI
(NGA-TI-RUA-KA)

Ko Papa i-hoea: te ingoa o Pamutana i Rangi-tikei.

Kai koura: te ara atu i Wai-pa ki Whanga-nui.

Taurua: te ara atu i O-hura ki Whaka-tumutumu.

Rua pekapeka: te ara atu i Kai-a-tawa i Whanga-nui a Mokau atu ana ki Paripari.

Te kowhatu-ngawha: te ara atu i Taringa-motu, i te kainga a Te ihi a waka-tumutumu atu.

Wareware tara: te ara atu i Korete-rehu (he manga wai no te awa o Whanga-nui) ki Te-waka-horo-akainga ki Roto a ira.

Tara naki: te ara o uta atu ano i Tihoi a tae noa ki Wai totara.

Rakau-nui: te ara atu ano i Ware roa i Tau-po a Mokau atu ana.

Puke-tapu: te ara atu ano i Pu kawa i Tau-po a Te-reinga atu ana ki te pukakitanga o te awa o Whanga nui.

Pu-reureu: te ara atu ano i Wai kanae, a Wai-rarapa atu ana.

Te hiringa: te ara atu ano i Parawa-nui ki O-roua, i Rangi-tikei.

- Kai-whata: te ara atu ano ki Puke-totara i te awa o Manawa tu.
- Ihi-tai: te ara atu ano i Rangi tikei i Manawa-tu a O-roua atu ana ki Tau po.
- Upoko ngaro: te ara atu ano i Upoko-ngaro i Whanga nui a Pa-tea atu ana i uta, a ko Ihi-tai te mutunga mai o taua ara nei.
- Kotae-iri: te ara atu i Manawa tu ki Pa-tea a Roto a ira atu ana, a ko Ihi-tai te mutunga mai o taua ara nei i Roto-a-ira.
- (239)
- Kai-manawa: te ara atu ano i Here-taunga (*Hutt*) ki Pa-tea a kei Runanga te mutunga mai.
- Rua-tahuna: te ara atu ano i Tau-po ki Tu-ranga ma te roto o Te-roto-ngairo ki Wai-kari.
- Rangi-po: te ara atu ano i Hiku-rangi ki Tau-po.
- Te Koti-pu: te ara atu i O-rona, Tau-po, Tara-wera, Runanga, Turanga-kumu, ka piki i hoaka he awa, a Tau-rua, Ngarengare-he-waka, he Keho na te tangata nei na Tauira-mate-awa, he atua te wai o Ingahanga o Ahu riri o te iwi nei oNga-te mate pu.
- Matai iwi: te ara atu ano i Rarapa ki Motu-o puhi Roto-a ira.
- Mimi-ngarara: te ara atu i Manga-ehu ki Tunu-po i te awa i Wai-tara.

- Kai koura: te ara atu i Wai pa ki te awa i Whanga nui, ma O-tamo kahi, Puke-tute, me Puke-mapau.
- Te tihi-roa: te ara atu ano i Wai-tanga i Wai-tara ki ure nui i te akau i te tai moana, na Ngati-awa tenei ara.
- Te-uru-to: te ara atu i Maka i katea i te awa o Wai tara ki Puke-aruhe i te akau ki te taha ki te tonga o Mo-kau.
- Parapara: te ara atu ano i te pukakitanga o Rangi-tikei ki Here-taunga (*Hawkes Bay*) ka ma O-tara, a Pa-tea, ka piki a ka heke i Rua-hine, Te-reinga, Ma hure, a ka heke ki te Ahuturanga, te ara i te pukakitanga o Manawatu, e tika atu ana ki Here-taunga a Pouwhango i te awa timatanga o taua ara nei, a kei Te-rua-o-te-taniwha te putanga ki waho ki te parae.
- Kai-hinu: te ara atu i Manawa-tu ki Wai-rarapa, ka haere ka piki ka eke, ka heke i Tara-rua, ka haere atu taua ara nei i Taita a i Te-maire a ka piki i te takiwa ki te awa i Toko-maru, a te awa i Manga-tau-noke i tua o te maunga, a ka tae atu ki te pa i Rua-mahanga i te taha ki Wai-rarapa, kotahi te ra e haerea ai te ara nei, ka tae ki taua pa.
- Te-kawau: te ara atu ano i kirikiri ki Tonga-porutu i te takiwa o Wai-tara, o Mo-kau, po toru e haerea ai tenei ara ka tae Tonga-porutu.
- O-tuhi: te ara atu ano i Whanga-nui ki Wai-totara, ka timata te ara nei i Manga papa a ka haere ki Mamanga, po rua ki te ara nei.

Tau-rua:

Paka-a-te umauma: e rua ingoa o te ara nei a ka haere
atū i Rau-ponga i Whanga-nui, ka haere ki
te wahapu o te awa i Mo kau, ka ma te awa
o O-hura te ara nei, a ka haere i te hiwi o
Tau-rua.

Taumata-mahoe: te ara atu i Po-kuao i te kainga o Wai
tara a ki Tanga rakau i Whanga-nui.

Te-ngaiere: te ara atu ano Wai tara ki Manga-ehu.

Waka-ihu-waka: te ara atu i Manga-ehu ki Pipi-riki.

Tau-kokako: te ara atu i Manga-ehu ki Pake-ti.

Karewarewa: te ara atu i Wai-totara ki Pipi-riki.

Puke-totara: he ara ano mo Karawarawa, a tae atu ana ki
Puke-hika.

(241)
Roimata-nui: he ara ano no Karewarewa, a tae noa atu ki
Tunu-haere.

Toko-maru:

Oi-honga: e rua ingoa o tenei ara, a he manga taua ara
nei mo te ara Karewarewa a tae noa atu ki
Kau aro pawa.

Nga-pu-rua: te ara atu ano i Wai-totara ki Tau-mapu, he
ara pai te ara nei hore he repo e haere ai.

Kainga-roa: te ara atu ano i Tu-taka moana, a Tau-po ki
Aro whena.

- Kainga-roa: te ara atu ano i Tau po ki Roto-rua.
- Mango-rewa: te ara atu ano i Roto rua ki Tauranga a kei Rahi-rua te timatanga o te ara nei.
- Te Koko roa: te ara atu i Tau po ki Matamata, a Wai hou atu ana, a kei Rangatira te timatanga o te ara nei.
- O kahu-kura: te ara atu ano i Manga nui-a-te-ao ki Roto a ira.

(Mote P.62)(262)

UPOKO 25

Ka waia te kanohi, kei te tirohanga atu,
Nga taumata koe o Whakapau-mahara.
He manu koa ange au e taea te rere atu?
E taea te pokapoka he parirau moku.
Kihai taku manawa i piri mai ki a au.
I tarewa tonu atu te aohau e rere,
Na runga ana mai o nga hiwi ra ia,
Kei tua te tane e aroha nei a au.
E kai arohi ana i au ki te whare,
Ka kino te tane ki te noho tahi mai,
Ka motu koe ko tawhiti,
Ka rau aku mahara mo te roimata ra,
E paheke i aku kamo.

He waiata na Haruru mo Te-kuru-kaanga.

(This is to follow 241)
(246)

TE WHAKAPAPA O TURI (NGA-TI-RUA-NUI)

Ko Turi, ko tana wahine ko Rongorongo, ka puta a raua tamaiti ko Turanga-i-mua, ko Tane-roroa. Ka moe a Tane-roroa i a Whanga-pu-anaki, ka puta ko Tane-rua-nui tana ko Whaea-tomokia, tana tungane ko Rahui-kura, tana ko Rui nui ka moe i a Tane-patua ka puta ko Tama tu tea, ka noho i a Arohangā ka puta ana tamariki ko Tama-tea-noho-kawa, ko Tama-kau-moana, ko Koropanga, ka noho a Koropanga ia Kura-pane ka puta ko Tama-harangi ka moe i a Taputu haoa ka puta ko Tama-rua ka moe i a Tapi-rau ka puta ko Tu-heke-ao ka moe i Hitama-tea ka puta ko Rangi-tautahi ka moe aia i a Rere kau o Nga-motu ka puta ko Pore, ka moe i a Tu-ma-tiwha, ka puta ko Rangi ka moe i a Te-awhea ka puta ko Tuhinga.

Kia hokia ano etahi o enei kua oti nei te whakapapa, me timata i a Tama kau-moana, ana tamariki ko Tama tiriua, ko Tama puku, ka moe a Tama tiriua i a Hi-turi ka puta ko Tama tea-noho-atu, tana ko O-tea nuku, ka moe i a Huri-wa-ka ka puta ko Piki-tawhaki, ko Wai-ngaro ka moe i a Hau moe-tu, ka puta ko Whakatutu, ka moe i a Te-kura raua ko Wheua, a ka puta ta Wheua tamaiti ko Rawiri-wai-mako.

Me haere tenei i te kawei o Rangi-hawe ka moe aia i a Rakie-ora, ka puta ko Hatu-moana ka moe i a Hei-takiri, ka puta ko Mahaki-roa, ko Tu-teka, ka moe i a Pa-moe-hau, ka puta ko Rangi-hawe, ka moe i a Tu-moe tahanga

(247)

ka puta ko Tama-tea-moiri, ko Tu-rau-kawa-po-roa. Ka moe a Tama-tea moiri i a Tu-itit ka puta ko Tu haere-ao, ka moe i a Hine-koro-panga ka puta ko Tu-mahuki-rongo-uri ka moe i a Taputu-itit.

Me mahi tenei i te kawei o Tonga-awhikau to muri iho i a Rakie-ora ko Tama-tea-hua-tahi, tana ko Te nuku-roa, ka moe i a Taputu-rangi, ka puta ko Te-ha-tauria, ka moe i a Makura-ariki ka puta ko Tama-ahu, ka moe i a Te rua pokaia, ka puta ko Tama roroa, ka moe i a Whatu-pokeka ka puta ko Koropanga-tahae nui, ka moe i a Manu nui-a hawa iki, ka puta ko Tonga roa, ka moe i a Nua kai wa hua ka puta ko Tu rau kawa, ka moe i a Ue-nuku-pane, ka puta ko Tu pato haoa, ko Te ihipa-taua, ka moe i a Hine paea ka puta ko Tama-hare-whenua, ka moe i a Runga ka puta ko Uru-te-angina, ka moe i a Hitupa-i-ru, ka puta ko Rangi-taua, ka moe i a Hine-pua, ka puta ko Rangi-maha, ka moe i a Hau tohi-kawa, ka puta ko Hi ta rere, ka moe i a Tuku-io ka puta ko Rau kata mea, ka moe i a Tawhaki-rangi ka puta ko Makauri, ko Hi-ta-rere, ko Marere, ka moe i a Nga-tia, ka puta ko Rangi mata, ka moe i a Uru-tahua, ka puta ko Ingo, ko Naho, ko Te-wai-nui, ko Rangi-taua, ka moe a Te-wai-nui i a Tuhiinga-rae, ka puta ko Ta-kuta-ngarue, ko Horomona, ko Mare, ko Uru-wetea ka moe i a Tama-whero ka puta ko Tonga awhi-kau, ka moe i a Hine kiwi, ka puta ko Huia, ko Te-waka-takere nui, ko Puia, ka moe i a Te-rangi-mata-aho, ka puta ko Tonga-awhi-kau, ka moe a Te-waka-takere-nui i a Hine-ata, ka puta ko Te-harawira-awhio-whenua.

(Mote P.65)(276)

UPOKO 26

Nau mai e tama ki roto nei taua,
Ki titiro iho au taku tonga rerewha,
He motoi taringa no roto i te kopa.
Na to whaea na to tuahine,
Na Hine-porangi, he awe toroa,
No runga i Karewa nana i uru mai.
Tukua mai kia rere e tama, e pa,
Ki Mirumiru-te-po, te tatau o te po,
Ko te whare tena o Rua-kumea,
O Rua-toia, o Miru ra e,
O Ta-poro-peinga, o Kaiponu-kino,
Nana koe i maka, ki te apai o te whare, i.
E tama ma e tauwhirota mai
Te waka o te makau, me tuku kia whano,
Nga mata kurae, ki Rua-taniwha,
E kia wawe ia te u ki O-tana-i-ea,
Tahuri atu ki tua, ki One-tahua,
E te whenua ra, e kihai au i kite
E takahia mai e Tuki-hawa-iki.

He tangi tawhito, na Nga-i-tu-mata-kokiri.

(247A)

TE WHAKAPAPA O TURI (NGA-TI-HAU)

Ka moe a Turi i a Rongorongo ka puta ko Turanga-i-mua, tana ko Tama-tea, tana ko Hiku-ao, tana ko Haere-ao, tana ko Te-ihu, tana ko Te-mana, tana ko Te-tapu, tana ko Te-marutuna, tana ko Te-maru-wehi, tana ko Te-maru-aitu, tana ko Te-maru-ariki, tana ko Te-hiko-o-te-rangi, tana ko Ra-tua-o-te-rangi, tana ko Rangi-tau-mai-waho, tana ko Rangi-pakihivi, tana ko Rangi-hikaka, tana ko Maru-aia, tana ko Rake-kohera, tana ko Te-konatu, tana ko Te-ao-makiri, tana ko Tau-ope, tana ko Tai-pu, koia te tupuna o Hoani Rawenata, ta Tai-pu ko Kaia, tana ko Te-rangi-matao, tana ko Te-keo-te-herepu, tana ko Haimona-te-rangi-pohea.

WHAKAPAPA O KURA-I-RARO-HEA (NGA-TI-HAU)

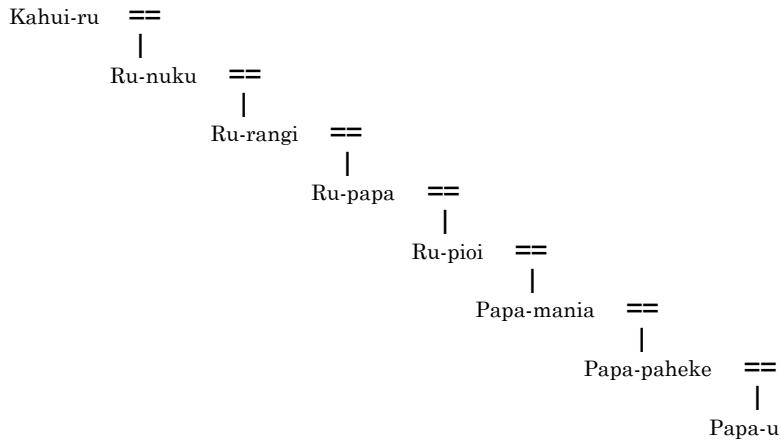
Ko Kura-i-raro-hea, tana ko Rongo-mai-te-kawa, ka moe te tuahine o Tu-tonu i a Reo, ka puta ko Kai-whare, ka moe i a Tenui, ka puta ko Tope-ora, ka moe i a Hua ka puta ko Hau, ka moe i a Rangi, ka puta ko Hinahina, ka moe i a Papa-rangi, ka puta ko Wai-tui, ka moe i a Whare-rau ka puta ko Te-pehi, ko Karapepe.

Ta Rongomai-te-kawa ko Rangi-mata-nui, ko Heke-rangi, ka moe a Rangi-mata-nui i a Rerea ka puta ko Rere, ka moe i a Wai ka puta ko Reo, ka moe i a uru ka puta ko Kokopu, ka moe i a Rua, ka puta ko Te-take, ka moe i a Matere, ka puta ko Mahu, ko Puraho, ko Kahu-taha, ka moe i a Hiwi, ka puta ko Uinga, ka moe i a Patu-ngahere ka puta ko Puhi-o-nga-huruhuru, tana ko Ara.

(263)(1)

GENEALOGICAL TABLE OF MAHANA'S MOTHER'S SIDE

Ko nga uri enei o Te Kahui-ru

(247B)

TE WHAKAPAPA O RONGO-TEA
(NGA-TI-HAU)

Ta-rongo-tea, ko Puru-ora, tana ko Turi, tana ko Tahau, tana ko Tuitui, tana ko Rongomai-tahae(taha)-nui, tana ko Tama-kai-u, tana ko Hine-kupa, tana ko Tama-kai-kino i mate tenei i te ngarara, tana ko Taki-rau, tana ko Wai-aria, tana ko Rangi-a-uta, tana ko Tiranga, tana ko Tu-roa, tana ko Pehi-tu-roa, tana ko Mutumutu.

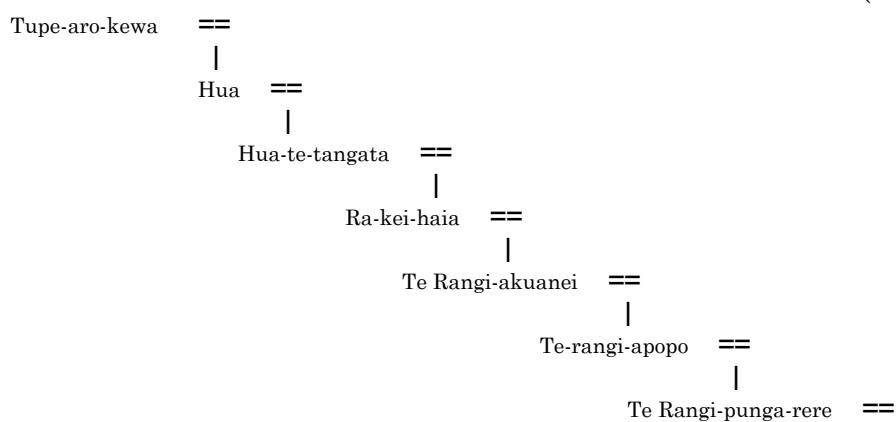
TE WHAKAPAPA A WAI-KAURI
(NGA-TI-HAU)

Ta Wai-kauri ko Tuku-tahi, tana ko Karewa, tana ko Ihu, tana ko Rua-tahora, tana ko Nga-huka, tana ko Takena.

Ta Hikihiki ko Rangi-haua, tana ko Kai-a-te-kowhatu, tana ko Rangi-ka-tukua, tana ko Naru, tana ko Hotu, tana ko Raho, tana ko Werawera, tana ko Nokenoke, tana ko Kamaruru, tana ko Takena.

Ta Ua ko Mutumutu, tana ko Tu-arau.

(219)(3)

(248)

TE WHAKAPAPA O NGA URI O KAHUI-TU
(PUKE-TAPU)

Ta Kahui-tu ko Pou-tina, tana ko Pou-whena, tana ko Pou-wananga, tana ko Pou-korero, tana ko Pou-tea, ko Pou-rangahau, ko Pou-wara, ko Mauri-rangi.

Ta Pou ranga-hua ko Tu-po-rangi, tana ko Tu mokopuna, tana ko Poito-kino, tana ko Matau kino, ko Mou-nika, tana ko Tara-re, tana ko Marangai-kino, ana ko Rangi-kauru ko Te-whetu-o-te-ao, tana ko Torona, tana ko Ika pungapunga, tana ko Te-kahu, tana ko Maua-tahi, tana ko Tamati-tarepa, tana ko Te-teira-manuka, ko Wete rere, ko Te Manga-it i tana whare.

Ta Pou tea ko Hine-taka-waki, tana ko Hape ki tua rangi, tana ko Patiki-moe-roa, tana ko Rangi-patito, tana ko Nga-tara-puku, tana ko Nga-whete, ana ko Whiti uaua, ko Hine wai-papa kura.

Ta Nga whetu, ko Rangi-apiti-rua, tana ko Pou te-ahi, tana ko Rongo, tana ko Ritimana. A ta Hine wai-papa-kura, ko Ruru-te-aku rama, ko Te-roro.

Ta Ruru-te-aku rama, ko Te ika-a-te-mata.

Ta Ngana, ko Pararahi.

Ta ruru-te-aku-rama ano, ko Hokingga-rua, tana ko Punga-taka, tana ko Epiha.

Ta Roro, ko Ruru, tana ko Rawiri-rau-punga, tana ko Eruera.

Ta Ika-pungapunga, ko Te-Kanohi, tana ko Te-rangi kapo-tata, ko Te-rangi-kuru-patua. Tona whakatauki “Ko te patiti a te wheru.”

Ta Rangi-kapo-tata, ko Tina, tana ko Rawiri-kai-uri.

(249)

Ta Rangi-kuru-patua, ko Whetu, tana ko Tu-koko, tana ko Hori-kokako.

NGA URI O MAURI-RANGI

Ka moe a Mauri-rangi I a Tau-parua, he ika tane mai, kahore ona waka, ka puta ko Rangi roa, tana ko Pou-rewa, tana ko Rangi roa, tana ko Tautau-piri, ko Te-horo.

Ta Tautau-piri ko Te mawhe, tana ko Mihi, tana ko Rere tawhangawhanga, tana ko Wiremu Kingi-te-rangi-ta-ke.

(To follow 249)
(251)

TE-RANGI-NOHO-IHO (PUKE-TAPU)

He kaumatau korohēke rawa a Nikorima-te-rangi-noho-aho, a koia te koro mutunga o nga korohēke o nga ra o te maoritanga o matou e kai tangata ana ano, i kite hoki aia i nga kaipuke u matahi mai ki enei motu, a i aua ra, te ingoa o aua waka pahi ko Te-tere-a-tupaenga-roa.

He toa aia no nga iwi nei no Nga-ti-haumia, a no Nga-ti-ruahine o Tara-naki. He uri aia no Te ao nui nona te whakatauki nei “Te ao nui, nana i karihi te niho o Tara-naki.” He uri ano hoki aia no Tu-te-pupu-rangi raua ko Rue-korero, a tuku iho ki a Tu haka-raro, kia te Rangi i runga, ki a Tu te-raina, kia Rangimahihi.

Taua ope taua i haere matahi ai ki te whawhai ko te ope o Te rangi-i-runga i Patu-pohue, a e rua ana tangata i mate i aia i taua taua. A i haere ano hoki aia i te ope taua a Te-rangi-i-runga ki Te aho-roa i Wai-pu, tokotoru ana i patu ai i taua ope nei, a uru ano hoki aia ki te ope taua ki Te rewarewa, a nana i hopu a Taka rangi te rangatira o Nga-motu.

I te wa i hinga ai a Tara naki i a Wai-kato i pahure mai aia a Te-rangi noho iho, a kihai aia i mate i te parekura i Tawhirakete-tai, e rua nga tao ki aia, na Whakataka te tahi, na Ti-hau te tahi, te tao i tu ki aia, he mea tete ki te tara whai a he mea puhi ki te kura, i werohia mai i tona tuara, a puta katoa ki tona kopu, otira kaore aia i mate.

Na Nga-ti-rua-nui raua ko Nga-ti-awa te taua huaki ki tona
pa i Puke kowhatu, a ko te iwi o

(252)

te pa kua riro ki te mahi i waenga, a i te mahi kai mai i te wao-nui-a-tane etahi, a koia anake me nga tamariki nonohi i mahue iho ki te pa, a ka huaki te taua, ka tutakina te tahi o nga ara ki te pa, a ko te arawhata i te tahi waha o te pa i turakina eia kia taka i te pari, a kahore kau he ara atu ma reira mo te taua ki taua pa, a kihai noa ake aia i taea, a ka ora tana pa, a hoki noa te taua, a hoki noa mai taua iwi ki ta ratou pa i te po.

He tao te rakau a te korohēke nei e mau ai ki te taua, te ingoa o te tahi o aua tao ko Nawenawea, a he rakau tipu ora he tapua te tahi o aua tao, he rakau e karakiatia ana eia, e mohio ai aia ki nga mate me nga ora a te taua, me te iwi i noho atu i te kainga, te ingoa o tenei tao ko Rua-ho-ata.

Ana piki e piki ai i tana mahunga e haere ai aia ki te taua, he piki Kaahu, he atua hoki te Kaahu no te patu tangata, koia e mau ma nga huruhuru o te Kaahu i te waha-ika, a e kore te tamaiti toa e mau i taua patu, whai hoki e kore te toa e mau i taua patu, ma te tino toa rawa, ma te kai aka ki te patu anake taua patu e mau ki te parekura.

(Mote P.24)(168)

U P O K O 2 7

Kaore te whakama, ki au ra,
E taka kau noa nei,
He po kia moea,
He ao kia tirohia,
Te takiritanga o te ata
I nga pae, kia tohu ake au
Ko nga mahinga kihai i hoki mai.
Heoti te tangata i kore mahara ki roto,
Te muri aroha ki to tau tumau,
Tenei ano ra o muri i waiho,
Te mau nei e kei taku tuakiri,
Ko aku mata i rehu,
E whakawhetu mai ana roto,
Ma te aha e kawe te tawhatianga
Ki te hakanga, kia komihi au,
E kore ki a koe,
Nau i waiho te kiri awhinga nei.

*Ko te tangi a Rarawa-i-te-rangi mo Te-kore, i te wa
i kitea ai te upoko o Te-kore e iri ana i te turuturu.*

(This is to follow 252)

(254)

NGA-TI-HINE O PA-TEA

(NGA-TI-HAU)

I nga ra o mua, ka tu te iwi i Pa-tea ka tua i te rakau hei waka, a he mea tua taua rakau ki nga toki maori o mua, a te hinga noa ake taua rakau, a he roa, ka ahua riri taua iwi ra, a ka mau ki te taura ka herea ki te toitoi o te rakau ra ka kukume kia wawe ai te hinga, ano ka tu te rakau ra, a ka hoha te iwi ra, ka mea te tahi o ratou “Ano te rakau nei te tu maro, koia ano me Pehi, te ngaeue te aha.”

Ko te tahi o te iwi o whanga nui i reira, he tamaiti nei, a ka rongo aia i aua kupu apiti mo Pehi, a ka tiakina taua tamaiti e te iwi ra e Nga-ti-hine, kei haere aia kei korero i taua kanga ki tana iwi, a i te po ka oma taua tamaiti ka hoki ki Whanga-nui ki tana iwi ki te Paka-kohi. Pahure kau ano te tamaiti ra ka tukua nga karere a Nga-ti-hine ki o ratou huanga, a ka hui a Nga-ti-rua-nui, me Tara-naki kia Nga-ti-hine, he ake e rima rau topu i Te-puia i uta o Pa-tea, roa kau ano ka puta te ope o Whanga-nui e toru ma rima topu, ka tu ka papatu, a mate iho o te tangata whenua kotahi rau topu, a ka whiti era, ka hoki a te Paka-kohi ki Whanga-nui.

(255)

TE WHAKAPAPA O TU-RERE-AO (NGA-TI-HAU)

Tu-rere-ao, ka moe i a Waki (he wahine no Nga-ti-rua-nui, no Wai-ngongoro) kia puta ko Turanga-pito, tana ko tutae-aroa, tana ko Rako-tito, tana ko Wai-te-rangi. Muri iho ko Rarewa, tana puta ko Niu-ana. Muri iho ko Rau, ko Oe-waka. Ka puta ta Rau, ko Tarewa, tana ko Pikau, ko Aka, ko Hine-kuia. Ka puta ta Aka, ko Toka, ko Ware, ta Hine kuia ko Ao ina, ko Hau pokea, tana ko Tamati-wiremu, ko Pehira.

Ka moe a Oe-waka i a Tiro ka puta ko Te rangi-i-runga, ko Te rangi-i-raro. Ka moe aia i a Pepe ka puta ko Oneone, ka moe aia i a Waka tahi ka puta ko Hoani Wiremu-hipango, ko Te papa, ko Aropeta.

Ka moe ano a Oe-waka i a Tira ka puta ko Te hanga, tana ko Rue wai, tana ko Pae tahi, ko Kaho, ko Rewa, ko Umu-mata. Ta Rewa, ko Piki (te wahine o Tu-roa) a ko Pae tahi.

Ka moe ano a Tu-rere-ao, i a Rongo-ma-iti, ka puta ko Tuere, tana ko Tu mata-a ira, tana ko Tini-rau, ko Te-horu. Ta Tini-rau ko Arama-karaka, ta Te-horu ko Ana-na-ripa.

Muri iho i a Te-purewa, ko Taonga-tahi, tana ko Karewa, ko Rue mano, ko Ti-ora. Ta Tiora ko Rere, ko Te ai-ewa, ko Hine ku, ko Toa. Ta Rere, ko Koroheke, ko Pahi-kai-ariki, tana ko Epiha pa-tapu, ko Poari-poaka. Ta Epiha pa-tapu, ko Matamata.

Ka moe a Te-ai-ewa i a Titia ka puta ko Te-ka-hau, tana ko Pa-tapu, ko Muri-whakaroto, ko Kahu, ko Tua-mua, ko Rere, ko Kau-tere te anana, ko Te-mawae-rangi-po-matai.

(256)

Ta Pa-tapu, ko Rangi-i-runga. Ka moe i a Kuao, tana ko Ngaero, ko Ore, ko Mangumangu. Ta Ngaero, ko Kingi-hori, ka moe i a Mere-ana.

Ta Muri-whakaroto ko Meri-kai. Ta Kahu ko Wikitoria.

Ka moe a Tua i a Mere ka puta ko Weta-kahu, ko Rawinia. Ka moe a Weta-kahu i a Tamati Wiremu. Ka moe a Rawinia i a Hoani-wiremu-hipango.

Ta Rere ko Kepa, ko Kuao, ko Po-tini. Ta Kuao ko Rona. Ta Po tini ko Mereana.

Ka moe a Te mawae i a Tara-kihi, ka puta ko Ripeka kahu, ko Te ana, ko Hori Kingi Tamati.

Ta Hine-ku ko Auruhia, ko Kato-pua. Ka moe a Hine ku i a Uakainga, ka puta ko Oea, ko Roha. Ka puta i a Kato-pua ko Taka-rangi, ko Kuao, ko Teke.

Ka moe a Toa i a Raua, ka puta ko Nga-rangi, ko Puhi-kura, ko Toa.

(257)

TE WHAKAPAPA O RANGI-TAU-TAI (NGA-TI-HAU)

Ka moe a Rangi-tau-tai i a Pare-pou-waru, ka puta ko Rua-nehe. Ka moe aia i a Puha ka puta ko Te-uru-ora-i-ki-waho, ko Tu-mahu, ko Waka-ahu, ko Rua-mai-te-ra, ko Mutu, ko Te-rae-karanaki, ko Te-ao-miti.

Ta Te-uru-ora-iki-waho ko Te ao-piki-mai, ko Wi poa, ko Te-rangi-ta kuku.

Ta Te-ao-piki-mai ko Te ao-tu. Ka moe i a Ngorongoro ka puta ko Himiona, ko Huia meri.

Ta Wi poa ko Huia, ko Kotuku (ka moe a Kotuku i a Hape hikoanga ara a Riki kotuku nga pare), ko Kahu-rangi. Ka moe a Kahu-rangi i a Tau teka o Tau-po, ka puta ko Here kiekie, ko Tai-tamaiti, ko Hemo-po-taiau.

Ta Tu-mahu ko Awhea, ko Rangi-tauira, ko Te ipu, ko Te we,
ko Te-pana, ko Hoanga.

Ka moe a Rangi-tauira i a Wai-taro-rangi, ka puta ko Pokai a
te-atua, ko Wai taro-rangi, ko Pehi tu-mahu, ko Te-rangi i
ngungu, ko Taimona-rangi-mauki, ko Kahu-rangi, ko Kahopaura.

Ta Waka ahu ko Pahau, ko Kete, ko Ture, ko Ara-mai.

Ta Rua-mai-tara ko Ko-nga-raha, tana ko Tama-ki-runga, ko
Tarewa, ko Piki wai-wara.

Ta Mutu ko Te ara-kura, tana ko Iha-raira-nga waka.

Ta Te-rae-karanaki ko Titia, ko Tane, ko Muia, ko Tawito, ko
Tau-tari.

Ka moe a Titia i a Te-ai-ewa, ka puta ko Pa-tapu, ko Muri, ko
Kahu, ko Tua, ko Rere, ko Kau tere, ko Hori-kingi-te-aramea,
ko Te-mawae rangi-po.

Ta Pa-tapu ko Te rangi-i-runga.

Ka moe a Muia i a Kiwakiwa, ka puta ko Kawana-paipai, ko
Piki-ranga, ko Ka-iri, ko Wetu, ko Pari, ko Riwai-te-atua.

(258)

Ta Kawana-paipai ko Na-iro-hori-kerei.

Ta Piki-rangi ko Apera.

Ka moe a Tau-tari i a Te one.

WHAKAPAPA O TITO (NGA-TI-HAU)

Ta Tito ko Hine ao, tana ko Rangi-hau-ta, tana ko Utanga,
ko Tiranga.

Ta Utanga ko Uakanga, ko Pakia, ko Wawati.

Ta Uakanga ko Oea, ko Hori-te-roa.

Ta Pakia ko Aropeta.

Ta Wawati ko Herewini.

Ka moe a Tiranga i a Te-ahi-taua, ka puta ko Pehi-turoa,
tana ko Pakoro-pehi.

(158)

U P O K O 2 8

Kaore te rangi nei
Taka wairau ana
Te hua aku kamo
I te rere tangi mai
O raro, tai ki ra
I a muru, taka

He tangi.

(259)

TE WHAKAPAPA O TE-PIERI (NGA-TI-HAU)

Pieri, tana ko
Matata, tana ko
Ta-te-tui, tana ko
Te-rapa, tana ko
Te-uira, tana ko
Te-aniwaniwa, tana ko
Wara-wara-te-rangi, tana ko
Waitiri ka moe i a Kai-tangata, ka puta ko
Punga, tana ko
Punga-nui, tana ko
Punga-roa, tana ko
Punga-roka, tana ko
Tarau-ai-te-rangi, tana ko
Tu-hanga, tana ko
Rei-hia, tana ko
Hema, ka moe i a Uru-tonga, ka puta ko
Tawaki, ka moe i a Maikuku-makaka, ka puta ko
Reke-awani, tana ko
Te-kahui-mauriuri, tana ko
Moraki-tu, tana ko
Moraki-hau, tana ko
Wiro-tupua, ka moe i a Tapu-i-mahara, ka puta ko

Tai-te-ariki, tana ko
Tai-parae-roa, tana ko
Wai-matua, tana ko
Enei-unga, tana ko
Pou-waka-rau, tana ko
Mawete-iti, tana ko
Rongo-iti, tana ko
Waka-patari-onga, tana ko
Te-ika-taui-rangi, tana ko
Tu-karangatia, tana ko
Tama-roro-ki-te-rangi, tana ko
Paerangi, tana ko

(B7.P97)(241)(260)

Mata-raha, tana ko
Koaha, tana ko
Hoi, tana ko
Oua-wiri, tana ko
Tu-tapu, tana ko
To-mate-anini, tana ko
Te-uru-rangi, tana ko
Karanga-tae, tana ko
Te-kiwa-rangi, tana ko
Te-ata-o-rongo, ka moe i a Nei-hu, ka puta ko
Rae-ka-piki
(Hine-toia, ka moe i a Te-puha-te-rangi,
ka puta ko
(Rua-mene

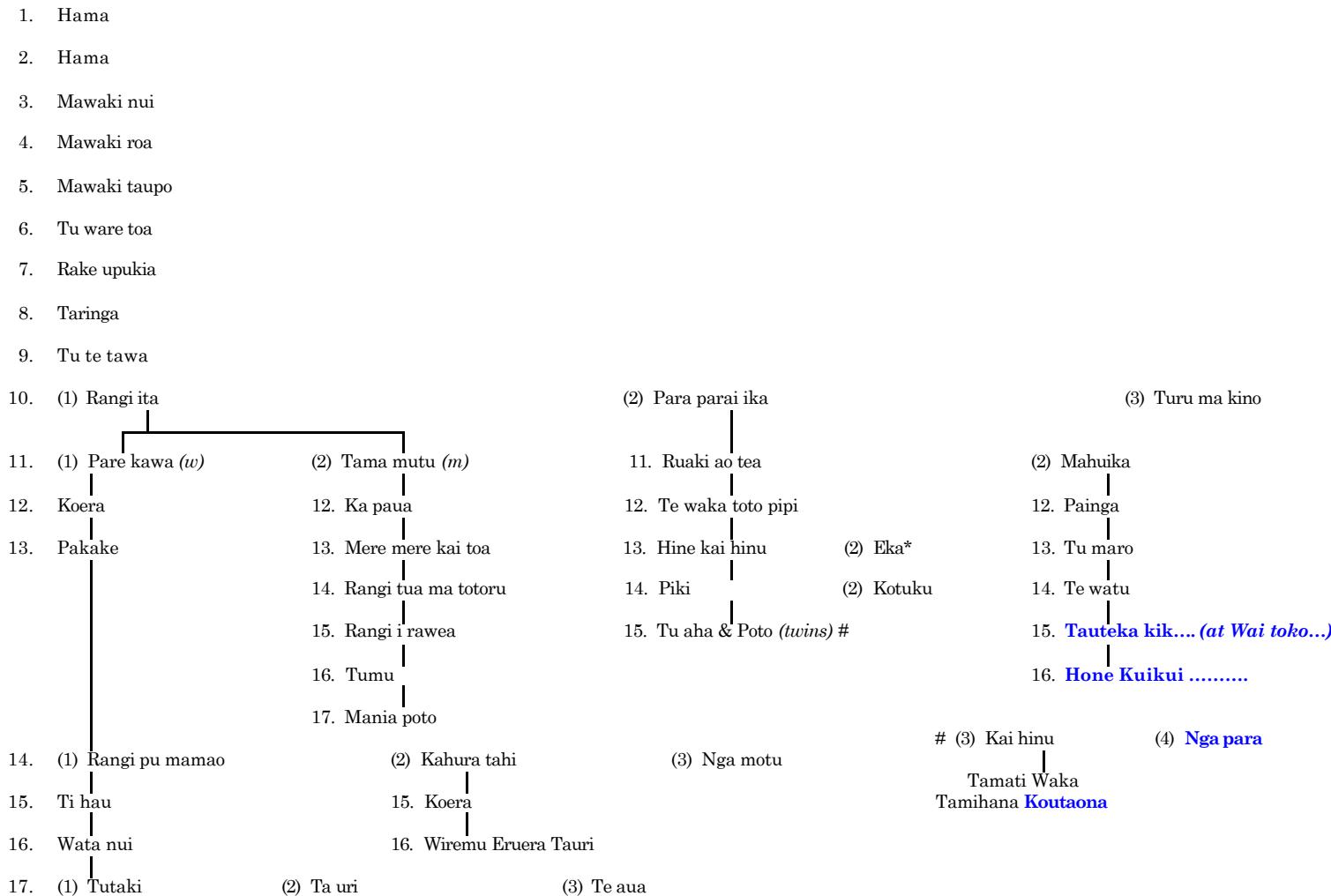
ko Tu-mahu, ko Rua-mai-te-ra, Rae-karanaki, ko Te-au-miti,
ko Te-uru-i-te-rangi. Ka moe i a Ahuru kia puta ko Huia-te-
rangi. Ka moe i a Te-ata-mounu kia puta ko Te-ao-piki-mai, ko
Te-ao, ko Tu-mai, ko Wai-he-poa (koia ra te tupuna o Te Here-
kiekie o Tau-po), ko Te-rangi-ta-kuku, tana ko Rangi-iri-au nana
i kohuru a Kiwi.....

Ka puta i muri i a Huia-te-rangi ko Tu-mahau, ko Wakaau,
ko Hoki-mihia.

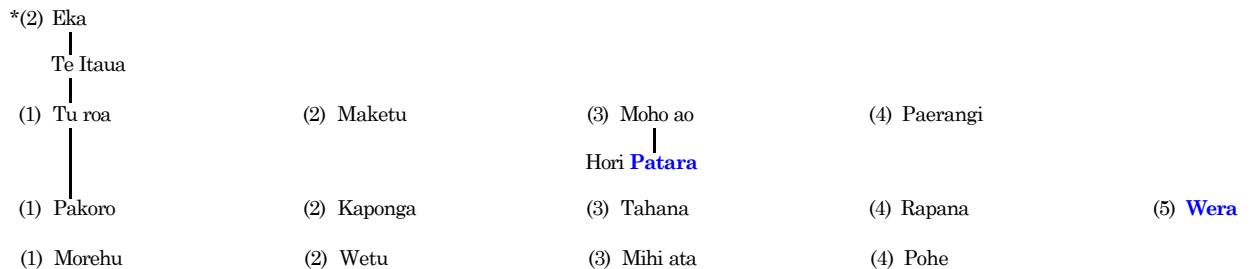
Ka puta ta Tu-mai ko Te-ao-tu. Ka moe i a Ngongoro, ka
puta ko Himiona. Ka moe i a Meri-huia.

(B7.P95)(66)(231)

GENEALOGICAL TABLE OF TAUPO CHIEFS

(2nd son ranks first from his mother being descended from Rangi pu mamao)

(261)(1)

TE WHAKAPAPA O TE-AO-WHAKATARI (NGA-TI-HAU)

Ka moe a Te-ao-whakatari i a Maari-waitiri kia puta ko Maihi-nui-a-te-au-pouri, tana ko Nana-hapuku, tana ko Tapuhi-koeaki, tana ko Poka-tea, tana ko Tua-roa-wana, tana ko Tunga-papa-roa, tana ko Te-inga-riki, tana ko Taka-ra-tai, tana ko Tu-mokai. Ka moe i a Hine-iti kia puta ko Tau-tu-rangi, ko Hine-te-ka-whe, ko Miru-kino. He rangatira a Miru-kino no te iwi nei no Nga-ti-hau, a na te tahi ano o taua iwi aia i kii kia kohurutia aia, a ka whanga aia a Muri kino i te ra i haere atu ai aia i Whanga nui ki Tau po ma Rangi-po, a ka tahuna te hangi ka ka, he mea hoki he whakarauora a Miru kino na te tangata e mea nei kia kohurutia a Miru kino eia, ka ka te hangi a te tangata ra, a ka mohio atu a Miru-kino ki te kohuru mona, a ki te hangi ra hei tahu i aia, ka tu te karakia a Miru kino kia ora ai aia, kia kore ai aia e kitea ana oma, a ka whati atu aia i Rangi-po ka ahu ki Whanga nui te haere. Koia nei te tai ora te karakia a Miru-kino:

Ko te Rangi anake e tu nei,
 Ko Papa anake e takoto nei,
 Kai Rangi wetea
 Kai Rangi taratara
 Ki Toka-tapu
 Kai Tuna mania
 Kai Tuna-paheke
 Haere i te ara o Tuna

Ka pahure a Miru-kino a kihai aia i rokohanga, a ora atu ana aia.

Ta Tau-te-rangi ko Rangi oe(hoe), tana ko Hine-maro, tana ko Hine kura, tana ko Tama-

(262)(2)

-i-waho. Ka moe aia i a Hine-poko ka puta ko Tu-te iki, ko Hine-repo, ko Hine-te-ao, ko Uru-kite.

Ta Tu-te iki ko Tuki, tana ko Pu-oho, tana ko Tama-i-kuku, tana ko Mawiti.

Ta Hine-te-ao ko Peke-tai. Ka moe i a Waka-rongo, kia puta ko Te-kengo, tana ko Rangi-paetai, ko Pewa. Ta Rangi-pae-tai ko Mate kingi Pae-tahi. Ka moe i a Nare-te kohikohi, ka puta ko Hone Pae-tahi.

(263)

MIRA-KINO (NGA-TI-POU-TAMA)

Ko Mira-kino he tupuna na Pae-tahi (Mete Kingi) a i nga ra ona e ora ana, ara o Mira-kino i turia aia me tana iwi e te taua, a taea ana taua iwi o Mira-kino, a ko Mira-kino i mau i te herehere, a he rangatira a Mira-kino. Koia aia i kiia ai me patu a me topa koe kai ai.

A i te wa ano ona o Mira-kino e noho tata ana ki aua hoa riri, ka keria te umu a ka tahuna hei topa i a Mira-kino, me te mohio mai ano ona o Mira-kino mona te umu e tahuna ra, a ka tu tana hiahia ka karakia puku aia i tana tai, ara i tana karakia kia ora ai aia, kia pahure ai aia, i ana hoa riri a koia nei taua tai ana i karakia ai ki aia, otira na tona iwi o Nga-ti-pou-tama taua karakia, he karakia tapu na taua iwi:

Ko Rangi anake e tu nei
Ko Papa anake e takoto nei
Kai (Kei) rangi wetea
Kai (Kei) rangi tara
Tara ki tokatapu
Kai (Kei) tuna mania
Kai (Kei) tuna paheke
Haere i te ara o tuna.

Mutu kau ano tana karakia i taua karakia nei, ka whakatika aia ka haere, a kihai rawa ana hoa riri i kite atu i aia, a haere ana aia, ano he tuna e pahure ana i te ringa ngoikore ki te hopu ka pera.

(B7.P98)(B7.P103)(264)

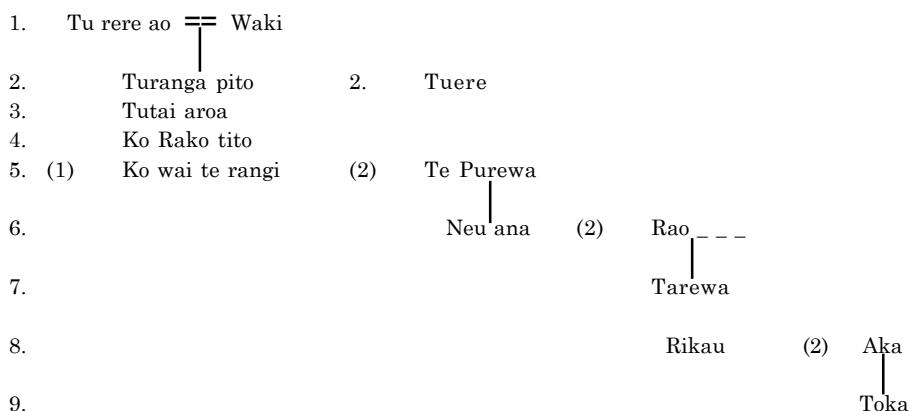
TE WHAKAPAPARANGA O RANGI-TAUIRA (NGA-TI-HAU)

Ta Rangi-tauira ko
Pai-rangi, tana ko
Mata-araha, tana ko
Koropanga, tana ko
Ua-wiri, tana ko
Tu-tapu, tana ko
Te-mate-anini, tana ko
Uru-rangi, tana ko
Karanga-tai, tana ko
Angi-waka-kuhua, tana ko
Rangi-te-kiwa, tana ko
Paki-iwi-rangi, tana ko
Te-kiwa-rangi, tana ko
Te-ata-o-rongo, tana ko
Ta-uru-o-te-rangi, tana ko
Kiore-o-te-rangi, tana ko
Te-maho-o-te-rangi, tana ko
Te-ao-piki-mai, tana ko
Te-uru-ki-waho, tana ko
Te-waka-tutu, tana ko
Te-waka-rara, tana ko
Te-ata-i-au, tana ko
Te-purutanga, tana ko
Tawanga, tana ko
Te-hunga-rere, tana ko
Te-rito, tana ko
Tauira, tana ko
Ka-rere-te-kawa-e, tana ko
Papa-tu-a-nguku, tana
Ko Tau-roa tenei

(B7.P98)(69)(236)

Genealogical Table of
HORI KINGI TE ANAUA
on his father's side

WAKI
a woman of Nga-ti-rua-nui from
WAI-NGONGORO

(265)

WHAKAPAPA O TAHORA-TAI
(NGA-TI-RAU-KAWA)

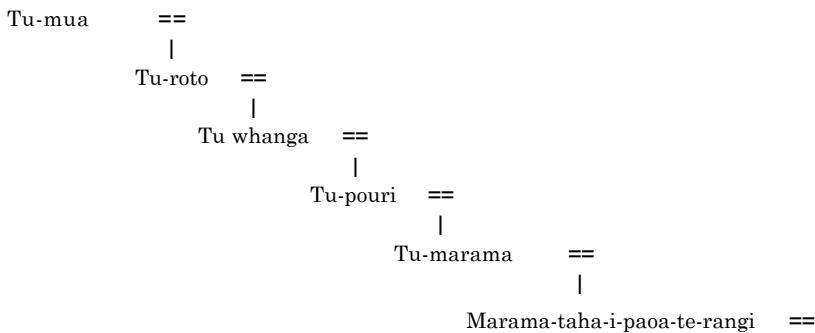
Ta Tahora-tai ko Horo-uta, tana ko Tu-patu-nui, ana ko Ao-rere, ko Ihenga-ariki, ko Ra-to-rua, tana ko Kawa-i-mua, tana ko **Pute**.

Ka moe a Kawa-i-mua i a Koko-ki-rangi. Ka puta ko Kau-tu, ko Hakeke. Ta Hakeke ko Huria hakeke, ana ko Te-rina, ko Rangi-po.

Ka honoa e Rawiri ko taku tupuna ko tona tupuna e mea ana ahu ko to muri iho o toku tupuna ko Tu-ka-toatoa. Ko Tu-tahi-o-rehua, e mea ana ahau, kahore ahau i mohio ko tena te teina o toku tupuna, a e he ana ena korero, i te mea hoki e korerotia ana e o mua tohunga he taniwha a Tu-ka-toatoa, a e mea ana matou ko aku maatua i a Rangi-waho, a i a Kauwae anake te whenua, i te mea, ko nga rakau karaka e tupu nei i taua whenua

nana i tou, ka tupu aua karaka, a na taua tupuna i homai ki a Toko-uru raua ko Te-hakeke, a ko etahi o aua rakau karaka i hoatu ki a Te-ahuru, a na Te-ahuru i whakahau ki nga tangata kia toua etahi o nga hua o aua karaka ki te whenua kia tupu ai hei karaka kai ma te iwi.

(237)(259)(1)
GENEALOGY OF TE KAHUI-TU

(266)
TE WHAKAPAPA O HAMA, TE IWI O TAU-PO
(NGA-TI-TU-WHARE-TOA)

Ta Hama, ko Hama ano, tana ko Mawake-nui, tana ko Mawake-roa, tana ko Mawake-tau-po, tana ko Tu-whare-toa, tana ko Rake-upukia (hopukia), tana ko Taringa, tana ko Pute-tawa, tana ko Rangi-itā, ko Parapara-i-ika, ko Turu makino.

Ta Rangi-itā ko Pari-kawa, ko Tama-mutu. Ta Pari-kawa ko Era, tana ko Pakake, tana ko Rangi-pu-mamao, ko Ka-huratahi, ko Nga-motu.

Ta Rangi-pu-mamao ko Ti-hau, tana ko Whata-nui, tana ko Tutaki, ko Ta-uri, ko Te-aea.

Ta Parapara-i-ika ko Rua-ki-ao-tea, ko Mahu-i-ka.

Ta Rua-ki-ao-tea ko Waka-toto-pipi, tana ko Hine-kai hinu, ko Eka, ko Kai-hinu, ko Ngau-para.

Ta Hine-kai-hinu ko Piki, tana ko Tu-oha me Poto, he mahanga raua.

Ta Turu ma kino ko Tawi, tana ko Mahau, tana ko Tu kino, tana ko Te heuheu, ko Te kehakeha, ko Haki taua.

Ta Te heuheu ko Te-heuheu-ingoa, ko Iwi-kau.
Ta Te heuheu ingoa ko Te-waka (i mate tenei i te horo whenua), ko Te-kaikai, tana ko Te-horo-nguku(nuku).

Ta Mahu-i-ka, ko Painga, tana ko Tu-maro, tana ko Te wata (whata), tana ko Tau-teka, i mate parekura tenei ki Wai-totara, tana ko Hore kiekie, ko Hemo-po, ko Tu-hau ka moe i a Mihi-ata.

Ta Te-hore-kiekie ko Kuru pounamu, ko Te-rori.

Ta Tama-mutu ko Ka-paua, tana ko Meremere-kai-toa, tana ko Rangi-tua-matatoru, tana ko Rangi-i-rawea, tana ko Tumu, tana ko Mania-poto.

Ta Eka ko Te-i-taua, tana ko Tu-roa, ko

(267)

Maketu, ko Mohoao, ko Pai-rangi.

Ta Tu-roa ko Pakoro, ko Te-kaponga, ko Tahana, ko Rapana, ko Te wira.

Ta Pakoro ko Morehu, ko Whetu, ko Mihi-ata, ko Pohe.

Ta Kai-hinu ko Tamati waka, tana ko Tamihana kou ta ora.

Ta Mohoao ko Hori-patara.

Ta Ka hora-tahi ko Era, tana ko Wiremu Eruera-Tauri.

Ko te tama tua rua, e ariki ana aia i nga uri o tana whaea.

(268)

TE WHAKAPAPA O TE-KAHUI-TU

(TE MATUA TANE O AMOHAU)

(PUKE-TAPU)

Ta Tu-mua, ko Tu-roto, tana ko Tu-whanga, tana Tu-pouri, tana ko Tu-marama, tana ko Marama-tahi-i-haoa -te-rangi. Ka moe i a Pae-nui-o-te-rangi, kia puta ko Tu-te-roki, ka puta ko Tu-te-roki, ka puta ko Tu-marewa, ka puta ko Tu-ngatata, ka puta ko Tu-whakangia, ka puta ko Tu-pokaikai, ka puta ko Tu-whakaihia, ka puta ko Tu wharaunga, ka puta ko Tu-makoha, ka puta ko Tauira o-hua, ka puta ko Tu-rapa-oe(hoe) (Taura-paoea), ka puta ko Rona-mai-te-ra he wahine, tana ko Taura-matau. Ka moe aia i ana wahine e rua, kia puta i te wahine matua ko Tutaki-ao-mira, a i te wahine hoahoah ka puta ko Ao-mira, or Tutaki.

Ka moe a Tutaki i a Maru-kore kia puta ko Hine tawhao, tana ko Kai tangi-ika, ko Rae-pa-kao, ko Kaua(Kawa)-kino, tana ko Rongomai-ro, tana ko Uru-rangi. Ka moe i a Mata-renga, kia puta ko Tapuhia. Ka moe i a Ngata, kia puta ko Mahau.

KO TE WHAKAPAPA O TE KAHUI RU
(TE MATUA WAHINE O MAHAU)
(PUKE-TAPU)

Ta Te-kahui-ru ko Ru-nuku, tana ko Ru-rangi, tana ko Ru-papa, tana ko Ru-pioi, tana ko Ru-papa-mania, tana ko Ru-papa-paheke, tana ko Ru-papa-u, tana ko Tupe-aro-kewa, tana ko Hua, tana ko Hua-te-tangata, tana ko Ra-kei-haea, tana ko Te-rangi akuanei, tana ko Te-rangi-apopo, tana ko Te-rangi-punga rere, tana ko Te-rangi au atu, tana ko Raki-haia tua rua, tana ko Rakei-a-tane, tana ko Tu-kai-kore, tana ko Mapu-kewa, tana ko Akura-kino, tana ko Rakei-tuitui, tana ko Tawake-tu, tana ko Tawake-rere, tana ko Tawake-poua, tana ko Tawake-tau-tai, tana ko Tawake-piu-kura, tana ko Tawake-aro-nui, tana ko Te-tiki, tana ko Te-wai-toko-rau, tana ko Te-matoha, tana ko Kare-tu-rangi, tana ko Tawareware-te-rangi, tana ko Hine-wai-tau, tana ko Umu paka, tana ko Uru-rangi, tana ko Tapuhia, tana ko Ma hau.

(269)

**NGA TUPUNA O
WIREMU KINGI RANGI TA-KE**
OF WAITARA
(PUKE-TAPU)

Ko Mauri-rangi he wahine, ko te putake aia o Wiremu Kingi. I moe taua wahine i a Tu-apa-rua, he ika tere mai ara he tangata paea mai i te waka tere nei o nga whenua noa atu, ka moe i te wahine i a Mauri-rangi. Kahore ona waka ka puta tana ko Rangi-roa, ko Mauri-rangi he wahine. Ka moe a Mauri-rangi i a Tu-apa-rua. Ka puta ko Rangi-roa, tana ko Pou-rewa, tana ko Rangi-roa ano, ana ko Tu-taupiri, ko Horo. Ta tu-taupiri ko Mawhe he wahine tana ko Mihi he wahine tana ko Rere-tawhangawhanga, tana ko Wiremu Kingi-te-rangi-ta-ke.

(This is to follow 147)
(149)

U P O K O 2 9

“Tera te whetu tau kapo ana a i
Te whakarua, hara mai ra koe i te
Makau, a wehe ra i ma roto e
Mapu atu, taka wai taua
Te hora ki te rae, he kai
Whakahe i au, maka iho nei
Ko te umu tuhi kei te tinana
Moe atu nei i a Ngaweke
Taku wairua, aha tau awhi
Ara e te ohi o te tangata
Aha, aha, ko koe Tama-hiki
Tau kai te po, e kore tino
Nuia hei aha i au i”

He tangi.

(129)(270)(1)

TE WHAKAPAPA O TE MATUA TANE O MAHAU
(PUKE-TAPU)

Rangi nui e tu nei == Papa
|
tana ko Kahui ao ==
tana ko Ao pouri ==
tana ko Ao rarangi ==
tana ko Ao whetu-ma ==
tana ko Ao tatai ==
tana ko Ao kapua ==
|
Tama rau te heketanga a rangi == Ka moe i a Rongo-ue-roa
|
Awa nui a rangi == Ka moe i a
Tahu ao ariki
|
Ko Tu pokerekere Nuku
Ko Tu pokerekere Rangi
Ko Awa huri nuku
Ko Awa huri rangi
Ko Muanga nuku
Ko Muanga rangi
Ko Titahi o Tama == Hikonga rangi
(*Koia nei te take o Muanga-rangi*)

I roto ano ia Awa nui a rangi ka wahia ko

Ko	Ngai
Ko	Ngai-nui
Ko	Ngai-roa
Ko	Ngai-peha
Ko	Ngai-tuturi
Ko	Ngai-pepeke
Ko	Te-manu-wero(waero)-rua
Ko	Tama-ki-te-rakei-ora
Ko	Mawete-ro-rangi
wahine	Pae nui o te rangi
wahine	Ho-pai
wahine	Ira-rupe
wahine	Houmea hikitia
	Te patu-whenua
	Te Tapatu (or Te-tara-tu)
Rakei ata	==
	*Rangi toenga == Hine Kawhia

(129)(271)(2)

Rangi atanga
Rangi-tarake
Rangi-tu-ki-waho
Tu-ki-a-rangi
Whaka-iri-a-rangi
Rangi-te-weo
Tawhito-rangi

*Rangi toenga == Hine Kawhia
|
Tupe o tu
Kia mai te rangi
Taka wai rangi ==
Waka ruhi ==
Whakapiki ao rangi ==
Rangi kapu i ao == (Tapuhia) *female*
|
Nga taua (or Ngata)

me Mahau ==
|
Ngata-ingoa

Nga uri a Patu whenua.

I roto ia Te Patu-whenua. Ko Te Kahui-rangi tenei hapu na Rangi-a-tanga enei uri.

Rangi a tanga == Hine Kamea (ka moe)
|
Tarepa one == Tari kura
|
Rakei hore
Manu konga
Wahia
Ika whakapu
Ka-rapu, nana a
Wiremu Kingi Rangitake

(272)

TE WHAKAPAPA O NGA-TI-PUHA,
A O TE-PEKE-WA-KAWA,
TE KUIA ARA TE PUTANGA URI O
TE-KAHUI (KAWEI) O TE-ANAUHORI KINGI
(NGA-TI-HAU)

Ka moe a Te-puha-o-te-rangi i a Rua-nehe, ka puta ko Te-uru-o-te-rangi, ko Rua-mai-te-ra he wahine, ko Te-rae-kara-naki.

Ka moe a Te-uru-o-te-rangi i a Ahuru ka puta ko Huia-te-rangi he wahine, ko Tu-mahau, ko Waka au, ko Hoki-mihia.

Ka moe a Huia-te-rangi i a Te-ata-mounu kia puta ko Te-ao-piki-mai, ko Te-ao-tu-mai, ko Wi-poa, ko Te-rangi-ta-kuku.

Ta Tu-mahau ko Awhea, ko Rangi-tauira.

Ta Rangi-tauira ko Pare-ua(huia), ko Tu-mahau, ko Te pari-a-runga, ko Te-kahu-rangi, ko Te-rangi-mau-ki, ko Te-kaho-paura.

Ta Ngongoro ko Meri, ko Himiona.

Ta Te-rangi-ta-kuku, ko Te-rangi-iri-au.

Ka moe a Te-rae-kara-naki i a Noho-kau, ko Tai-toko-rangi, ko Te-nui, ko Tawito (Tawhito), ko Tautari.

Ka moe a Titia i a Te-aewa o-te-rangi ka puta ko Te-muri-whakaroto, ko Pa-tapu.

Ta Te mui ko Te waru-iti, ko Paora-te-ito.

Ta Tawito (Tawhito) ko ko Kawana-paipai, ko Ka-iri, ko Te-pari, ko Whetu, ko [Atua](#).

Ka moe a Ka-iri i a Hinu-nape. Ka moe a Te-pari i a Matiaha.

To muri iho i a Te-muri-whakaroto ko Pa-tapu, ko Hori-te-anaua-hori-kingi, ko Kau-tere, ko Te-mawae. Ka moe a Te-mawae i a Tarakihi,

(273)

ka puta ko Kehu-ripeka, ko Hori-kingi ingoa.

Ta Pa-tapu ko Te-rangi-i-runga. Ka moe aia i a Ku-au (Kua) ka puta ko Nga-ero, ko Te-ore.

He whakapapa ano e ki ana ko Pa-tapu no mua ko Te-muri-whakaroto, ko Te-kahu-wai-rere-wa, ko Tua, ko Rere-o-maki-rawinia, ko Kautere. Ka moe a Rere-o-maki i a Tanguru ka puta ko Te-kupa, ko Rona.

He whakapapa ano e kii ana Ta tua ko Rere, ko Tanguru, tana ko Te-kupa-hiwi, ko Rora-hihiko, ko Po-tini.

Ka moe a Kahu-rangi i a Te-herewini.

Ka moe a Te-rangi-mauki i a Taimona.

(245)(2)

== Pae-nui-o-te-rangi
|
Tu te-roki
Tu-te roka
Tu-marewa
Tu ngatata
Tu-whaka-ninga
Tu-pokaikai
Tu whakaihia
Tu-wharaunga ==
|
Tu makoha ==
|
Tauira-o-hua ==
|
Tu-rapa-oe ==
|
Roua-mai-te-ra ==
he wahine tenei
|
Tauira matau ==
|
Tu-take == **Marukore**
|
Hine-ta

(246)(3)

==
|
Ao-mira ==
he wahine
|
Whao ==
|
Kai-tangi ika
Rae-pa-kao
Kau-a-kino ==
|
Rongo mai-ro ==
|
Uru-rangi == Mata-ranga
|
Tapu-hia == Ngata
|
Mahau